

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

3

891.99
2.79

891.52/2-94

35-63

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ

1903

Ս. ԳԱԶՈՐ

Մանկ. Գրք. Գրադարան

Մշակ

ՅԵՍՈՒԹԻՒՆ
ՄԻԻՐԱԲԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՏՈՒՐԿԻՆ

15529

NOV 9 2011

391 99

6-79

48

ԱՋԳԱՎԷՊ

Տ Ո Ւ Ր Կ Ի Ն

Գ Ր Ե Ց

Հ. ՍԻՄՈՆ ԵՐԵՄԵԱՆ

ՄԻԹ. ՄԻՍՏԱՆՈՒԹԵՆԵՆ

2

048
100

Վ Ե Ն Ե Տ Ի Կ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

1903

ԱՏՈՒԵՐԱԳԻԾ

« Պատմի սորա ի նոյն աւուրս սերեալ ազգ և զորդիսն Տուրայ, պատանիս հինգ հանդերձ ասասամբ, յանուն հօրն իւրեանց տրուելիս. ոչ վասն արութեան ինչ գործոց, այլ միայն վասն քսութեան հօրն նուցա, զոր առնէր ի տանէն արքայի առ Սմբատ, քանզի ընտանի էր Երուանդայ, սակս նորին և սպանաւ ի նմանէ »... (ԽԷ, 259):

« Երթեալ Արտաշէսի ի տեղին, ուր խառնին Երասխ և Մեծամօր, և հանեալ ընդ բլուրն, շինէ քաղաք յիւր անուն անուանեալ Արտաշատ... կանգնէ ի նմա մեհեան, և փոխէ ի Քաղարանէ զպատկերն Արտաշատի և զամենայն կուռս հայրենիս: Նաև զամենայն վայելչութիւն քաղաքին Երուանդայ, զոր (Երուանդ) տարեալ էր յԱրմաւրայ և զոր անդէն արարեալ նորա փոխէ յԱրտաշատ »... ԽԹ. 262:

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Ա.

ՄԻՐԱՆԱՇՈՂ, վերջալոյսին յաջորդած է հմայիչ գիշեր մը. պարտասեալ մշակներու կուրծքէն վերածխած հառաչանքներու հետ՝ գաշտերէն արդէն բարձրացած է խոնաւ հողերուն թանձր արտաշնչութիւնը և վերը օդին մէջ ձնւացած են վաղուան անձրեւաբեր ամպերը, որոնք կէս մահիկ գիշերային փարոսի լոյսին մէջ, զեփիւսի թեթեւ շունչէն կը ծածանին. իսկ վարը՝ Արաքսի ալիքները խիզախօրէն կը վազվրզեն քերելով զիրենք համբուրող արդմուտ աւազը, ժայռերը և պարիսպներու հիմերը: Տկալաստեր¹ շար ի շար բազմաբեռն ուղևորներով՝ անձնատուր եղած են դարաւլագ զեռի հոսանքին: Թիալարութեան պէտք չկայ և ոչ հողմաթոնչ առագաստի. ամէն սկալաստ ալիքներէն ողջագուրուած կ'ընթանայ: Քաղցր է այդ ուղևորութիւնը. լաստաւարները սակայն՝ ծալապատիկ չեն հանդչիր. ձեռքերնին բռնած խոշոր դաւազանները անդադար կը շարժեն. անոնք գործի մէջ են: Կիտաշող լոյսը որքան որ թոյլ կու տայ, կը տեսնուի թէ լաստաւարք Արաքսի բիրտ կատակներու հետ սաստիկ պատերազմ մ'ունին:

1. Հայաստանի գետերու մէջ նաևելու համար կան առանձին լաստեր՝ Տկալաստ (թուրք. Քեչեք) անուամբ. 40, 50 կամ աւելի սլխարի մընթ տիկ հանած՝ իրարու կապելով, անոնց վրայ ծառերու ճիւղեր կը տարածեն և ասոնց ալ վրան տախտակներ կը քամեն ու կը կազմեն մեր գետերոսն յատուկ լաստը, որ մեր նահապետներէն սկսեալ գործածուած է Հայաստանի գետերու մէջ:

Գետին ուղեկից չեն միայն տկալաստերը, այլ գաշտերէն փըր-
ցուած ալիքներու կողոպուտ հողակոշտերով կուտ ծառեր, որոնք
արագաբար կը վազեն, և մէն մի լաստ անոնց ճիրաններու մէջ
կրնայ խորտակուիլ՝ եթէ ճարպիկ թիալարները գաւազաններու
լախտով չհեռացընեն և չփշրեն անոնց սղառնալիքը: Բնական հմայք
մ'ունին լաստերու վրայ փուռած ընտանեկան տեսարանները: Ա-
մէն ընտանիք մի քանի կոճղներու կրակին վրայ կը խորովէ գառ-
նուկ մը կամ որսական սրարարա թուչուն մը, երախաները բեր-
կրասպատար ման կու գան այդ կրակին շուրջը, զոր արծարծուն
կը սահեն իրենց կարճ շունչով: Մայրեր և տանտիկին օրիորդներ
ընթրիքի պատրաստութիւն կը տեսնեն: Ընտանեկան խմբերու մէջ
պակաս չեն նաեւ պատու մամեր և ծերունի պապեր, որոնք իրենց
երեւակայութեան խստարանէն մազձոտ եղանակներ հանած, կը
հնչեցընեն գետեղերքի խիտ անտառները, ուսկից պատասխան կ'ըն-
դունին գազաններու պոռչաուքը և բուերու լալահառաչ սղբերգու
վուվուները:

Բայց ուղեւորներու միօրինակ ճամբորդութեան ճանճրոյթը ա-
մենէն աւելի սփոփողներն են կիթառահար գուսանները, որոնք
ընդհատ ընդհատ կը նուագեն և զգայուն երգերով կը յիշեցընեն
քաջերու և թագաւորներու յաղթանակները և պարտութիւնները:
Ուղեւորութիւնը քաղցրացած է ամէն մասամբ: Եւ սէտք էր այդ-
պէս ալ ըլլար, վասն զի այդ գետային կարաւանը իրենց ընտա-
նեկան գործերու համար ճամբայ չեն ընկած, այլ Արտաշէսի հրա-
մանով առժամանակ գոցելով իրենց անակներու դռները, կը զիմեն զէպ
ի Արտաշատի շրջակաները, կ'երթան նոյն կողմերը՝ Արաքսի ճախ-
ճախուտ փունջները մշակելու և անտառներ անկելու նպատակով:
Սմբատ Սպարապետ ամէն մասամբ զիւրացուցած է այդ տաղակալի
ճամբորդութիւնը, գուսաններէ զատ ուղեւորները ունին բաւական
թուով զինուորներ, որոնք կը սահպանեն այդ նաւորդներու ստուար

խումբը: Ահհրափեշա էր անոնց ներկայութիւնը, վասն զի Երուան-
գակերտը զեռ նոր ճնշուած ու կողոպուտած է, տեղացիներէն մի
մասը ըմբոստացած Արտաշէսի իշխանութենէն, ցրուած են Ա-
րաքսի փունջը, անտառներու և անձաներու մէջ ծածկուած՝
անակնկալ կը յարձըրկին Արտաշատի մերձաւոր զիւղերու վրայ և
կը կողոպտեն Արաքսի նաւորդները:

Բայց ուղեւորները այդ ելուզակներէ երկիւղ չեն կրեր, իրենց
բազմութիւնը բանակ մը կը կազմէ, մեծ մասը քաջասիրտ և կուսա-
սէր է, երախաները միայն իրենց վառ երեւակայութեան շնորհիւ,
ահաբեկ՝ աշուրնին կը սեւեռեն անտառներու թանճը մթութեան մէջ:

Զինուորներու զխող ու սուր տեսութիւնը գտած են մամուռ-
քի առարկան, Տափեր՝ կամուրջէն հինգ մղոն տողին, ընդարձակ
անսպասին վրայ նշմարած են սեւ բծերու երամակ մը, անոնք
կը շարժին շուարած: Անոնց ընթացքը որոշ ցոյց կու տայ թէ
չեն գաղթական թուչուններու խումբեր: Ի՞նչ է այդ զիշերուան թա-
փառաշրջիկ խումբի նպատակը, այդ ծանօթ է զիտող զինուորնե-
րուն, սակայն զինուորները զեռ ուղեւորներուն ոչինչ չեն յայտներ:

Լաստերը կը մօտենան անգնդային կիրճերուն, ուսկից ջուրը
զեռ աւելի ճնշուած ու նեղուած զայրութիւնով փախուտ կու տայ,
բնականաբար արագալազ էր լաստերու ընթացքը և վտանգաւոր
այդ անցքը: Ուղեւորներէն կին մը տեսնելով այդ սոսկալիթխար
ժայտերը, զսղունի մի քանի արցունք կը թափէ, կը ծածկէ իր
գէմքը որ չի մասնէ իր ներքին խողի պատկերը: Իրեն ի՞նչ կը
խօսին այն ժայտերը, ի՞նչ կը գուժեն, ի՞նչ կը յիշեցընեն, սփ
կրնար գուշակել: Ո՛չ ոք:

Կէս զիշեր է, սակայն ճամբորդները արթուն են, այդ անցքը

1. Արտաշատ արքայանիստ քաղքին զլիսաւոր կամուրջը այդ ա-
նունը կը կրէ:

հսկում էր պատճառէ, վասն զի ահուղողի տեղ է այն. շատ լատտեր հոն ընկղմած են բարձրէն աւագակներու գլորակած վիթխարի ժայտերու ջախջախող ուժին տակ:

— Հոսպա, թափ տուէք, սուժ ձեր թեւերուն — կը կանչէ զինուորներու հրատանատարը — չկայ վտանգ, ելձէ կարենանք մի բիչ աճապարելով դուրս սրծիլ այս կիրճէն. ճո ուժ տուէք, քաշեցէք արագ:

Նաւալարներու միացաւ նաեւ զինուորներու թիափարութիւնը: Այլ զինուորներն ալ ճարպիկ թիափարներ էին. պատերազմները զիրենք վարժեցուցեր էին նաեւ թիափարութեան:

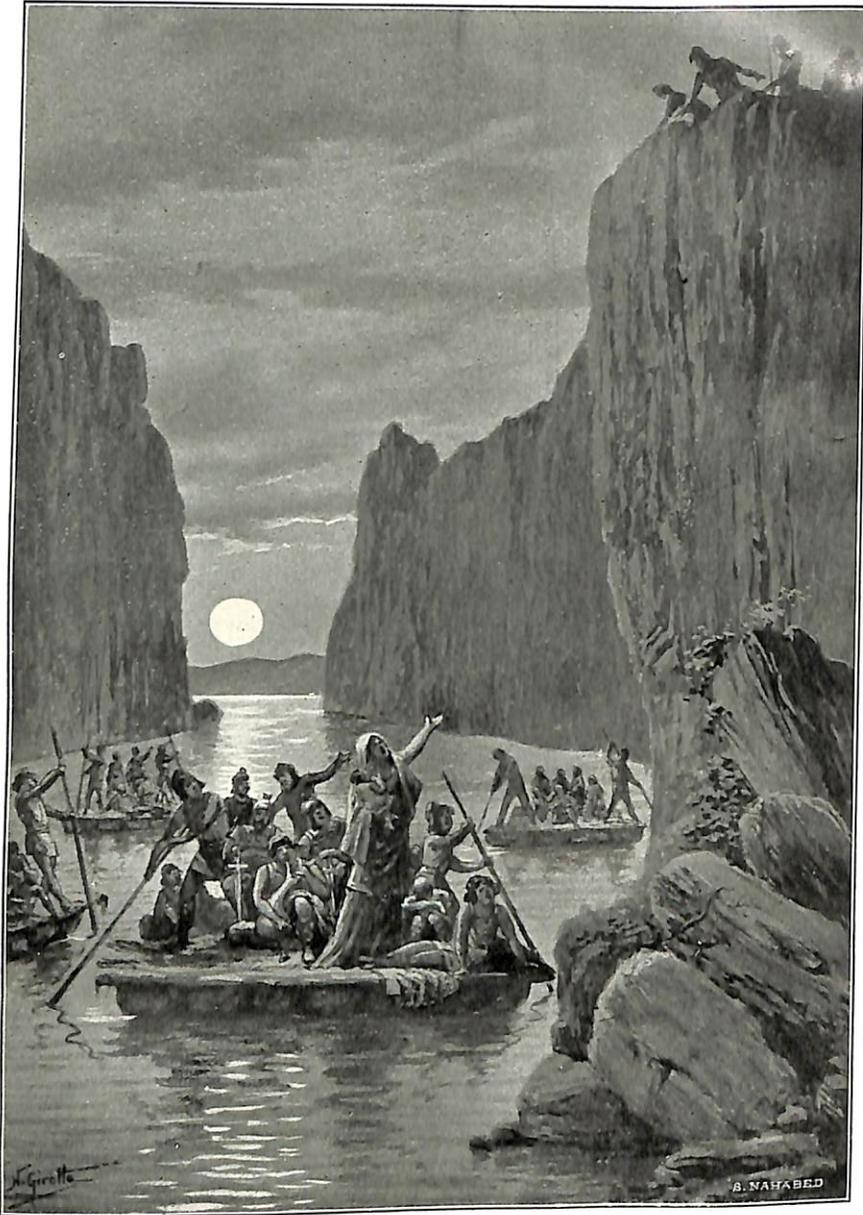
Նաւորդներու կանացի և երախայ խմբի սրտատրոփը պէտք էին փարատել գուսանները, որոնք փոխն ի փոխ սեփան երգել:

Ո՛ տայր մեզ ըզձեզ որդեր,
 Ո՛ տայր մեզ ըզձեզ քաջեր,
 Լեռնորդեր քաջաց քաջեր,
 Ո՛ տայր մեզ Ոսկեճուղի
 Անահտայ մոր քաջորդեր:

Տենչան քաջորդեր քաջեր ի տենչանս
 Տենչան պարկեր լեռնորդաց տենչանս
 Տենչալի պարկաց ի տենչ
 Մե խելէք վերէժ ի մէջ:

Երկչոտ սրտերէ ծխած շողոմներ են այլ տողերը՝ ուղղուած ժայտերու ելուզակներուն: Վերոյիշեալ խոսոված կինը այլ ևս չկրցաւ զսպել իր ներքին բողբոջները. կուրծքէն մէկրի ըրաւ իր ծծկեր գառնուկը, զիւցազնուհի գահինճ Յուպիթի մը ողուով ողելաւ, ըմբոստ շեշտերով լռեցուց գուսանները. գոռաց անիկայ.

— «Լռեցէք շողբորթ երգիչներ. ի՞նչ է այլ ստրկային ողորմուկ ու աղերսող լալիւնը, ինչո՞ւ շողովել, ինչո՞ւ աղերսել գութ այլ լեռնորդներէն: Ի՞նչ գուք, այս անփշրելի պարխոս ժայտերու

«... Ո՞ն գեպ ի կուտի կրկես» . էջ 5:

խոսուհներու մէջ սրմբոյ , թաքչոյ հերոսներ . թէ քաջ էք զուրս
կէք ձեր սրջերէն . իջէք վար , ցոյց տուէք ձեր քաջութիւնը .
կուեցէք ճակատ ճակտի , առէք ձեր վրէժը , խմեցէք մեր արիւնը
քաջութեամբ , բայց յայտնի . ճն , գէպ ի կուտի կրկես , թէ ամբողջ
այս զինուորները և քաջալանջ երիտասարդները գասալիք ըլլան
կուտի գաշաէն , զուր ձեզ սրցակից զիս պիտի ունենաք , թէ ինձ
պակտի նեա , սուր և ժայտի կտոր , ահա այս ձագուկ որդւոյս
գանկը ձեր կոշտ գլխոյն լախտի տեղ գործածելու պիտի չի վա-
րանիմ » :

Արաքսի զարհուրելի հոսանքը արդէն լաստերը հանած է վր-
տանգաւոր կիրճէն զուրս , երբ զիւցազնուհի կինը կ'աւարտէ իր
բարկացայտ կուտի հրաւերը : Ուղեւորները սարսափած ու ապշած
անուրջի բանգագուշանք կը կարծեն կ'նոջ խօսքերը :

Պատերազմի հրաւերին՝ ժայտի վրայէն ձայն տուաւ եղջիւրի
որսորդոստ երկարատեւ հնչումը : Կ'նոջ ձայնը շուարեցուց այն
թաքչոյ ելուզակները , որով չը կրցան ճիշտ ժամուն խորտակելու
լաստերը : Անարգոյ էր այլ կուտի հրաւերը . մանաւանդ թէ վի-
ւորող , քանի որ անոնք հասկըցեր էին՝ թէ կին մ'էր իրենց երեսն
ի վեր հպարտութիւն խիզախութիւն փոթորկոյր : Էւ թէև ուղեւոր-
ները այլ ևս իրենց ճիրաններէն պրծած են , սակայն այսու հան-
գերձ անոնք քարերու տարափով կը յուզեն գետի հոսանքը . Ա-
րաքսը փրփրալով լաստերը սակնուվրայ կ'ընէ . մտաւալուս անճու-
ղուրելի վտանգ չկայ , բայց ամբոխը ահաբեկած է . երախաները
սկսած են ճուալ : Լաստ լաստի կը զարնուի . ամբոխը ահաւոր
կերպով կը ցնցի . լաստալարները քաջարար կը կառայարեն , և
աւելի ուղեւորուած ուժ կու տան իրենց թեւերուն . ազատած են
ահաւոր վտանգէն . իրենք զուարթ են , սակայն ամբոխը շուարած
ու խոտված : Միայն լաստալարները բմբնած են զիւցազն կ'նոջ
արժանիքը , այլև միամիտ ապշութեամբ կը նային անոր և կը մտա-

ծեն թէ ի՞նչ անխոհեմ խիզախութիւն մ'էր կնոջ այդ արարքը : Կինը անխոսով կը մնայ, բայց աշուրները աւազակներու ահուկի ժայռերէն չի հեռացըներ :

Լատները քանի կիրճէն կը հեռանան, կը մեղմանայ գետին զայրութիւնը և կ'ուռին երկչոտ ամբոխին ընկճեալ կուրծքերը :

Ելուզակները գիտեցին, տեսան ուղեւորներու բազմութիւնը, վրէժխնդրութիւնը այլ ևս անկարելի էր. բայց ի՞նչպէս կուէ սալ կին անհատի մը խրոխտ նախաախնքները. այդ մտածութիւնն էր իրենց ժայռ սիրտը կրծսը : Եւ այս տաղնապոզ մտմտութիւն մէջ, լատներէն կը լսուի նաւորդներու յաղթանակի գոչը. — « Ապրի արին աւնահատական զիւցազնուհիւ... հայրի — մեր ամբոխին ազատարարը »... :

Սակայն կինը դարձեալ անխոսով ու անժպիտ, կը գիտէ աւազակներու ժայռերը : Բռնկած է իր երեւակայութիւնը. աշուրները կը փայլատակեն սարեր հալեցընող շանթեր. ամբոխին մէջ իր փոքր երախայէն զատ ուրիշ ոչ ոք չունի. անծանօթ կին մ'է այն որ արբուներէն ելած հրամանին համեմատ՝ ընկերացած է ամբոխին : Ամբողջ ուղեւորներու ուշադրութիւնը գրաւեց այդ զիւցազնուհին : Բայց ոչ ոք անոր չի կրցաւ հարցնել իր մ'իլ ըլլալը, նա մտնջ ու անժպիտ կը մնայ. թաղուած է անբոխների մտածմունքներու մէջ, պատկասելի է իր գիրքը : Ամբոխին սքանչացման նիւթն է այն. նա կանացի տկար երակներու մէջ իր օրինակովը արդէն հասեցուց խիզախութիւն :

Կէս գիշերուան օրհասական կացութիւնը և ահաբեկ հոկումը խանդարած էր ուղեւորներու նախանձելի հանդիսար. լատները իրենց սովորական ընթացքը առնելով, ամբոխը կը սկսի ննջել, լատառալարները ապահոված են զիրենք, և այլ ևս վտանգ չկայ : Գուտանները դարձեալ կը հնչեն իրենց գուարթ երգերը, որոնք քաղցր քունի օրորներ են. սակայն զիւցազն կինը թէև փոռած է կապերաի մը վրայ և կ'ուզէ մի քիչ հանդստանալ, բայց ան-

հնարին է. ջղերն ամբողջ գրգռուած՝ նա կը տատանուի. նա շատ հանդուսի պէտքը կը զգայ. պէտք էր կատարեալ հանդիստ : Իր մանկիկը կուրծքին սեղմած մի քիչ կը մնայ անշարժ, հազիւ վայրկեան մը կը սրափէ, վրէժ աղաղակելով, մեքենաբար վեր կը ցատքի. տաղնապալից երազներ խոսված են խեղճ կնկան քունը. տղան գետին դլորտը կած՝ սկսած է ճիչ հանել : Կնկան շուրջը եւ զած պառաւները կաթոգին շեշտերով կ'աղերսեն անոր. — Հանգի՛ր անահատական զիւցազնուհիւ... հանգի՛ր, հանգիստ քնէ... :

Սակայն կնոջ անհանգստութիւնը որոշ յայտնի ցոյց կու տայ, թէ նոյն գիշերուան զէպքն չէ որ խլած է անոր խաղաղութիւնը. կնոջ գէմքին վրայ խորշումներ կան, որոնք հին ցաւերու կսկծալի խառաններ են. այդ որոշ է : Անոր կեանքը զաղանիք է. նաւորդներէն և ոչ մէկուն ծանօթ է անոր պատմութիւնը : Բայց գուտաններէն մին կ'ուզէ թափանցել կնոջ խոտլայտյոզ սրաին մէջ. կ'ուզէ իր երգերով պատուել անոր տխուր կեանքի քողը. ամէն տեսակ երգեր կ'երգէ. սակայն կինը միշտ առնական ու արիական վրիժառու գէմքը չի փոխեր. միշտ խրոխտ է. միշտ խորհրդաւոր :

Եւ զինուոր մը որ ժամանակով՝ Երուանդակերտի պահակներէն եղած էր, զաղանի կնոջ կը փոփոայ.

— Կին. մի ծածկեր գրեց. միթէ դու չե՞ս Տուրկին...

Կնոջ կարուկ արհամարհական պատասխանն եղաւ.

— Լռէ՛ :

Ձինուորը որոշ գիտէր որ այն զիւցազնուհին՝ Տրունի նախաբարութեան տիրուհին էր. սակայն չկրցաւ ըմբռնել թէ ինչու նա այդ ծպտեալ կերպարանքն առած էր. չիմացաւ անոր նպատակը : Գաղանիք մը և սրողայթ մը կար. և զինուորը յարգեց անոր զաղանապահութիւնը :

Կինը չախորժեցաւ իր ծանօթանալը. որոշեց խոյս տալ. որպէս զի միւսներէն անծանօթ մնայ. իր խոսվը գեո աւելի տաղնապա-

լից, զեռ աւելի տանջող եղաւ: Իր ողբերգու տեսարանը կրնար ծածկել միայն միայնութեան մէջ. պէտք է թաքչիլ, պէտք է փախչիլ. վճռեց...

Այն իր սրտշղուժեան մէջ յամառ էր. և արդէն չէր կարող մնալ այն ամբոխին մէջ, ուր իր ծանօթանալը կրնար վտանգել իրեն բարի ծրագիրը: Խաւարի աստուածը իրեն օգնութեան հասաւ, բունի վարագոյրը իր փախուստը ծածկեց լաստերու ամբոխէն...

Գիշերուան հետ լաստերն այ առաջ կ'երթան. զեռի ալիքնեւրէն փչած զով քամին կը հովահարէ խաղաղանինջ ամբոխին հանգիստ բունը: Արտաշատ քաղքի շրջակայ անապատները կը նշմարուին: Արշալոյսը սկսած է աստղերու պայծառ աչուրնեմը շրջընել. ևրեկոյեան սպանալից փոթորկաբեր օրուան նշան չկայ. ընդհակառակն արեգակնային կիզիչ օր մը կը գուշակուի՝ ամբոխը խայթոյ արեւու տակ պէտք էր բրտինք թափել, քաղաքական բարեկարգութիւնը կը սահանջէր, հայրենիքի սիրոյն համար չինայել ոչ ինչ:

Բ.

ԱՐՄԱՒԻ բլրան¹ զգեակը հնչած էր առաւօտեան փողը. բացուեք էին վիթխարի պարիսպներու երկաթէ դռներն՝ ուսկից զոյգ զոյգ պահակ զինուորներ և նաժիշաներ կը դիմէին բլուրն ի վայր՝ զէպ ի քարանձաւ, ուր մեծկակ աւազանին զով ջրին մէջ ամէն առաւօտ կը լողանային: Երկու նաժիշտ մի մի սափոր ուսերնին՝ կը մտնեն զեանուղիի մէջ. այդ ծածուկ ճանապարհը կը հասնէր

1. Արաքսի Հիւսիսային կողմը՝ Թէփէ-տիպի կոչուած հայ գիւղի արեւմուտքէն երկու մղոն հեռու՝ ցցուած է այս մեր առաջին նահապետական և թագաւորական անդրանիկ ստանը, շրջակայ հարթ դաշտերուն վրայ միակ իշխող բարձրագոյն բլուրն է. կազմուածքն է հերձակըտուր կարմրագոյն լւանձաքար: Այս ստանը շինեց Արմենակայ սրբին Արմայիս. «Արմենակ կեցեալ ամս, ծնաւ զԱրմայիս. և յետոյ կեցեալ ամս շատ, մեռաւ: Իսկ սրբի նորա Արմայիս շինէ իւր տուն ընակութեան ի վերայ ստոյ միոյ առ եզերը դետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմաշիր. և զանուն դետոյն յանուն թուրն իւրոյ Արաստայ՝ Երասիս» (Խոր. Ա. էջ 65): Ըստ աստեղագաշու Պաղարմէսո Բ. ի այդ բլուրը կը կոչուի Արմաշիրա՝ Ἀρμασὶρα կամ Արմաշիրիս Ἀρμασίρις: Սա մեր հայկազուն նախնեաց ընակարանն եղաւ, իսկ Արշակունեաց ատեն հայ Մայրաքաղաք: Ասոր ստորստը կար Սօսիներու նուիրական անտառ մը. կը գրէ Հին հաւատքի հեղինակը (էջ 70) – «Հին Հայոց Գողտնն այլ էր յԱրմաւիր, ըստ աւանդութեան՝ շինուած Հայկայ թուներէն, իսկ մշտի ծառերն՝ անոր անդրանկան՝ Արմենակայ ձեռատունկը էին, և իր ցեղին վերջին պայազատն՝ Անուշաւան՝ նոյն իսկ ծառոցն անուամբ Սօս կոչուեցաւ, – Քանզի ձօնեալ էր՝ կ'ըսէ պատմիչն (Խոր. Ա. Ի) ի Սօսիսն Արամենակայ՝ որ յԱրմաւիր. զսրոց զապարթուցն սօ-

մինչեւ յիշեալ քարանձաւը¹։ Դեռ միւսները հոն չի հասած, այն երկուքը արդէն նոյն տեղէն աճապարելով սափորնին լեցուցած, ներքնուղիի կարճ ճամբով կը փութան դէպ ի վղեակ, ուր կը կարծէին թէ իրենց իշխանուհին՝ Տրունի նախարարութեան օրիորդը Արփենիկ, արթնցած կը սպասէր իրենց։ Դղեակի կեղոնը տարածուած էր ընդարձակ շքեղ պալատ մը, որ Արշակունի ազգապետներու օրէն մնացած արքունիք մ'էր. և Տրունի նախարարութեան սեփականութիւն։ Բայց այն լքուած պալատ մ'էր, հոն ներքին փառքը աւերակ էր. ցնծութեան և փառքի օրերուն յաջորդած էր տխրութիւն սուգ և խռով. Երուանդ իր դահը անկից Երուանդակերտ փոխադրելէն յետոյ², հոն կ'իշխէր բուերու ողբերգը։ Սօ-

սաւելն, ըստ հանգարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օգոյն՝ ստոց եւեթ շարժումն սովորեցան ի հմայոյ յաշխարհիս Հայկազանց. և այս՝ ցրազուռ ժամանակս — Գրչագրաց տարբերութեամբ Անուշաւանի համար ըսածն է՝ Սոս անուշակէր կամ Սոսանուշեր, ինչպէս կարգացեր է և Գր. Մագիսարոս. Սոսին յԱրմաւիր՝ առ դրան ապարանիցն արքունի, զոր Անուշաւանն պատուէր՝ Արայեանն մանուկ, վասն որոյ Սոսանուէր կոչուէր — Հայք՝ իրենք զիրենք նուիրէին (այս ծառին). երեւի թէ և իրենց նախնեաց հոգիներուն ձայները լսէին Սոսեաց սոսափման մէջ... »։ — Հոս բլրան վրայ Վաղարշակ Ատրպատականի և Հայաստանի այլ և այլ կողմերէն հաւաքելով զօրաց և նշանաւոր պատերազմիկ իշխանաց մեծ բազմութիւն մը, երկար ատեն կը սպասէ, յետոյ մեծ բանակով կը դիմէ Խաղտեաց սահմանները, կը նուաճէ Մորփիւղիկեան գունդերը և Արմաւիր դառնալով, արեւու, լուսնի և իրեն նախնեաց ի պատիւ մեհեան կը կանգնէ։

1. Ըստ անգղիացի հայագէտ Պ. Գոնիպիէրի տակաւին քարանձաւներու հետքեր կ'երեւին Արմաւրի բլրան վրայ. անոնց բերանը դոցուած ըլլալով ճանապարհորդը չի կրնար ներս մտնել և հետազօտել։

2. Պատմիչներու վկայութեան համեմատ, Երուանդ Բ. տեսնելով որ կը ցամբէ Արաքս գետի մի ճիւղը՝ որ Արմաւրի առատ ջուր կը մատակարարէր՝ կը դուշակէ, որ ժողովուրդը ջուրի սովէն շատ պիտի նեղուի. և այդ պատճառաւ արքունիքը կը փոխադրէ Արմաւրի արեւմը-

սինքրու մրմունջներէն զրուատուած այդ վղեակը Տրունի նախարարութիւնը չի կրցաւ պահել նախկին արքունական պերճ փառքին մէջ։ Հոն մնացած էին Արփենիկ և իր երկու փոքր եղբայրներն, որոնց համար իբրև պալատական սպասաւորներ կային նաժիշտ, ներքինի և պահակ զինուորներ, ընդ ամէնը հարիւր անձն։ Արփենիկի միւս հինգ երիտապարզ եղբայրները հեռացած էին պալատէն, անոնք իրենց մեղի ու թոյլ բարքով և ոչ իսկ նախարարական պատուանուան արժանի էին. ամբողջ օրերնին կ'անցնէին անտաններու մէջ. իրենց զբաղմունքն էր որսորդութիւնը և ցոփ կեանքը։ Ասոնցմէ զատ Արփենիկ ունեցած էր երկու ուրիշ եղբայրներ, որոնք իրենց պատերազմիկ քաղաքադէտ բնաւորութեամբ իրենց հօր սպաննուելով¹, Արտաշէսի առատաձեռնութեամբ նախարարութեան արժանացեր էին, և արդէն նոյն անունը փոռաւորելու կ'աշխատէին։ Ո՛ր էին ասոնք։

Տուրի և ասոնց կորուստն էր որ ամբողջ արքունիքը կ'ողբար։ Եւ այս պատճառաւ Արփենիկի մայրը իր կաթնիկեր զաւակով երկու օր է որ հեռացած էր վղեակէն։

Զրկիւր նաժիշաները դեռ Արփենիկի արդուզարդի սենեակը չհա-

տեան կողմը Արաքսի ափունքը՝ բարձրագիւր բլրան մը վրայ։ Բայց այս փոխադրութիւնը աւելի իր կասկածանքին կը վերագրուի. վասն զի Արմաւիր այնքան պատսպարուած չըլլալով, ինքը կը վախէր թշնամիներէն։ Երեւ համար էր այն նոր տեղը, զոր շէնցընելով և պարխպանելով պատելով, իր անուամբ Երուանդաշատ անուանեց։

1. Ասոնց հայրն էր Երուանդ Բ. ի ամէնէն մտերիմ պալատականը, իր քսու բնաւորութեամբ, Երուանդի ամբողջ գաղանիքը կը հաղորդէր Արտաշէսի խորհրդատու Սմբատ Սպարապետին. Երուանդ այս վատութեան առջեւ առաւ սպաննելով զայն։ Քսութիւնը Արտաշէսի պատերազմական գործին շատ նպաստելով, Երուանդակերտի նուաճումէն յետոյ, իբրև ի վարձ Տուրի որդւոց՝ նախարարութեան պատիւը կու տայ։

սաձ, կը տեսնեն որ տակաւին իրենց օրիորդին ննջասենեակի պատուհանները գոցուած են թանձր անթափանցիկ վարագոյրներով:

— Խեղճ օրիորդը անշուշտ դեռ կը քնանայ — կ'ըսէ նաժիշտներէն մին Հրուկը, — կ'երբեի թէ ամբողջ գիշերը մօրը և եղբայրներուն կորուստը տանջեր է զինքը. և հիմա առաւօտեան զով օգով կը հանգչի:

Ընկերը Մրճիկ՝ կորսնցընելով գէմքին սովորական զուարթութիւնը՝ կը պատասխանէ.

— Հրուկ ահա երկու օր կ'ընէ որ մենք ականատես կ'ըլլանք մեր օրիորդի դառն տեսարաններուն. այժմ նա իր հարազատներու մտատանջութեամբ խորասուզուած է անպնդային տխրութեան մէջ. ահա այս երկու օրուան մէջ կարծես կորսնցոյց իր ամբողջ գեղն ու կորով: Օհ, եթէ կարելի է, մտածենք փրկել մեր օրիորդը:

— Մրճիկ, արե՛ նախ երթանք պճնարան և վար դնենք մեր սափորները. յետոյ ես քեզ հետ երկար կը խօսիմ մեր զիցանոյշ օրիորդի համար:

— Ա՛ն զու Հրուկ և իմ սափորս, զու գնա պճնարան. ես կ'երթամ՝ անդրասենեակի վարագոյրի ետեւէն դիտելու Օրիորդը: Երկուքն ալ իրենց նպատակին գացին: Մրճիկ իր թիթեւ մարմնով յեցած ոտքին մատուրներուն վրայ, անձայն կը մտանայ վարագոյրին. կը լսուէր մեղմիկ մնչում մը միայն. զրան շրջանակին և վարագոյրի միջև կար արդէն ննջասենեակը ամբողջովին դիտելու անցք մը. Մրճիկ մտրմիւնը պատին ետեւը ծածկելով, աչքը կը սեւեռէ ներս, ուր առաստաղէն կախուած բազմակտուց լապտերը խնկաւէտ իւղերու մէջ թաթաղուն պատրոյգներու բոցով գիշեր կը ներկայացընէր: Օրիորդը երկայն բազկաթոփ մը վրայ տարածուած կը ննջէր, և երկու փոքրիկ եղբայրները, ջայլամի փետուրներու հովահարներով կը զովացընէին իրենց քրոջ արեգնատապ մարմինը: Մրճիկի հետաքրքրութիւնը հագիւ քառորդ մը տեսեր էր, Ար-

« Օրիորդը երկայն բազկաթոփ մը վրայ տարածուած կը ննջէր » . 12 12:

փենիկ երկար հեքէ մը յետոյ բացաւ իր աչուրները : Ամենէն փոքր եղբայրը Յուլակ հովահարը զետին նետելով, համբուրեց իր քոյրը .

— Հա՛ արթնցար Արփենիկ — ըսաւ Յուլակ որք ու անտէրունչ սրտակաուր ազու մը շեշտելով — :

Օրիորդին համար տարօրինակ երեւցաւ տեսարանը . զեռ կէտ արթուն էր և հարցուց .

— Առաւօտեան փողը հնչե՞ց . բո՞ց են զգեակի դռներն . գու՞ք ի՞նչ կ'ընէք . ինչո՞ւ կը հովահարէք :

— Զարթիր քոյր, — ըսաւ միւս եղբայրն Վաշտակ — որ քեզ հետ երկար խօսինք . պատմենք քեզ այս գիշերուան անցքերը . զարթիր քոյր, հերկք է . շատոնց է որ փողը հնչեր է, արեղը լեռներու անդունդէն փախեր թռեր է երկնքին մէջ, զուրսը արդէն լոյս է :

Յուլակ իր եղբօր խօսելու ատեն, արագաբար իր փոքրիկ թաթիկներով կը բանար վարագոյրները և պատուհանները : Սենեակին ապականած խղզուկ օդին կը փոխանակէր պալատին մշտապալար պսակ նոճիներէն խնկուած մաքուր ու զով օդը :

Սթափեցաւ Արփենիկ . բայց կը զգար օրհասականի լքեալ վատուածիւնը : Դարձաւ Վաշտակին և ըսաւ .

— Արի խօսէ Վաշտակ . կուրծքիդ մրմունջը պիտի փախցընէ վհերու խորերէն հանգստութիւնս թունաւորող Քաջերը :

— Ամբողջ օրը ազատ ենք քոյր : Նախ երթանք պճնարան . նաժիշաները մեզ կը սպասեն :

Մըճիկ՝ Վաշտակի պատուէրը լսելուն, խոյս կու տայ դէպ ի պճնարան . հետաքրքրութիւնը կիսատ կը մնայ : Մինչդեռ Արփենիկ և Վաշտակ կը մեկնին, փոքրիկն Յուլակ սենեկին մէջ կը տնտընայ . իր քրոջ անկողինը վեր վար կ'ընէ . առաւօտեան զուարթութիւնը պահ մը իրեն մտոցընել կու տայ մօրը կորուստը . մանկական բնազդեցիկ չարութենէն մշուած, քրոջ սենեակը կը խանդարէ, այն

զիտամբ որ նաժիշաներու գործը գեռուարի, սակից ինքը կ'ախորժեր: Սակայն նաժիշաները սիրով կը համբերէին իրենց փոքրիկ իշխանիկին այդ տաղտկալի կատակներուն. անոր լուսնակ գէմքը և շող-շողուն աչուրները և բնտանի բնաւորութիւնը կը քաղցրացընէր պատճառած աշխատանքի պահուածութիւնները: Յոլակի չարածճի զուար-ճութեան ատեն՝ Հրուկ վրայ կը հասնի: Խեղճ նաժիշտը՝ նոյն օրուան սենեակի խառնակութիւնը տեսնելով՝ կը զարհուրի. կը գրկէ փոքրիկ իշխանիկը կը գզուէ զայն ու կ'աղաչէ.

— Դպրէ Յոլակ, բաւական է անուշիկ իշխանիկ. Արփենիկ սիրո՞ն՝ հանգիստ կեցիր Յոլակ —: Չորս տարեկան իշխանիկը նաժիշտի դուրսդանքէն գեռ աւելի շփացած, իր թեւին կը պլլէ անոր երկայն խոպոպները և քաշելով կը զուարճանայ. կ'ապտակէ, կը ճանկէ. գրկէն վար կը ցատքի, կը շարունակէ իր շարութիւնները: Հոն փաղաքշական մենամարտութիւնը երկարատեւ էր:

Դղեակի երաժշտական խումբը՝ հակառակ ներքին սգաւոր և մեռելային կացութեան, ալ աւելի կը հնչէր իր երգերը: Ամբողջին աւագ խնամակալը պատուիրած էր որ երգերով մեղմեն իրենց պալատականներուն ցաւերը:

Չեփիւտի կաթողին մրմունջներուն մէջէն գէպ ի գէնիթ կը դիմէր արեւը սիգաճեմ. օրը զուարթ էր և Արմաւիր կը շողար սսկերովս ճառագայթներու հրաշէկ զոլորշիին մէջ:

Կը ըմնայ արգուզարով և չորս ներքինի բաց գահաւորակի մը վրայ բազմեցնելով Արփենիկը կը տանին գէպ ի գղեակին ծառա-զարդ բուրաստան. հոն իրեն կը սպասէր Վաշտակ, որ թէեւ գեռ տանըհինգ տարեկան պատանի մ'էր, սակայն խելահաս և կ'ըմբռնէր գղեակին աւերուքանդ վիճակը, մօր յանկարծակի անհետանալը, եղբայրներու անմխիթար թափառականութիւնը և վաղամեռիկ հօրը և երկու եղբարց տխուր և ողբերգու յիշատակը սթափեցուցեր էին զինքը, կը մտածէր չափահաս փորձ անձի մը պէս. կը հասկնար

որ իր քոյրը թէեւ իրմէ շատ մեծ, սակայն իր փափուկ կազմու-թեամբ և խորտակուած սրտովը կարող չէր կանգնել իրենց աւերակ վիճակը: Մօր հեռանալէն յետոյ, երկու զիշեր Յոլակին հետ չհեռացաւ իր քոյր ննջասենեակէն, զայն իբրեւ մայր և պալատան տիրուհի կը համարէր: Արհեստական փոքրիկ աւազանի մը առջեւ Արփենիկ՝ տարածուեցաւ բեհեզապատ բեմի մը վրայ. հսկայ սօսիներու ստուերը կ'արգելէր արեւին խայթող ճառագայթները: Վաշտակ ձեռանիշով մը հեռացուց գահաւորակի ներքինիները: Ինքը մօտեցաւ քոյր. մինակ էին, այժմ կրնային ազատ խօսիլ: Պալատաներու վրայէն չէին դադրեր նուագածուներու սիփիիչ տաւիղ-ները. հեռուէն կը լսուէր Արաքսի ալիքներու խուլ որոտն ու մոունչ, որուն արձագանգը բլրան ստըը փոռած հեղեղատէն սողալով՝ պալատաներէն վեր կը բարձրանար: Երկու հարազատ սիրականներու հառաչակով խօսակցութիւնը թրթռուն սօսիներու շառահներու մէջ կը թաղուէր:

— Ծունչս կը մօտենայ — ըսաւ Արփենիկ — գերեզմանի գեփիւտին. հոն լուսնակի ցուրտ շողին տակ արցունքիս վերջին կայլակները պիտի ցօղեն սիրելիներուս շիրիմներուն վրայ: Գիշ օրէն կ'ըլլամ ուրուական¹ մը Բաջերէն² հալածուած:

1. Հին ազգաց մէջ սովորութիւն կար հաւատալու որ մեռելի ոգին զիշեր ատեն թափառական կը շրջի. մինչեւ մեր օրերը այս նախապաշարումը կը տիրէ խաւարամիտ ժողովրդեան մէջ: Ուրուականները մեծ թատերագիր հեղինակաց գրչի ոգին եղած են:

2. Մեր մէջ ընդհանրապէս Բաջ կամ Բաջք ըսելով կը հասկցուէ հոգեղէն ահարկու ուժեր, որոնք աներեւոյթ են, կը յափշտակեն, սոսկում կը պատճառեն: Քաջք յափշտակեցին մեր բանասեր թագաւոր Երուանդը և զայն զէջեցին « ի դեռս և ի մռայլս ». նոյն Բաջերը Մասիսի վհերուն մէջ շղթայի զարկին մեր աղարամիտ Արտաւազը: Մեր հայ հռչականուն Գաւիթ իմաստասէր՝ Բաջերը բարի ոգի կը համարէ, իսկ եզնիկ Ստաւանայ:

Վաշտակ այլ եւս հասկցաւ որ քոյրը կ'երագէ անձին օրհա- սական վիճակը. համբուրեց անոր արծաթաշող մերկ բազուկը և ըսաւ .

— Արեացիք բամբիշ քոյր. կը ցայտի երջանկութեան ճա- ռագայթը ու կը հաշածէ մեր զղեակին գերեզմանական տխուր ամ- պերը: Մեր մօր վրայ գեռ չենք ստացած դոյժ մը. անոր փախուստը ինչո՞ւ զմեզ ուրուականներու մէջ մտցընէ: Ես այս գիշեր հասկցայ որ դու վճոճեր էիր Արմաւիրը զրկել նոյն խակ քու ներկայութենէդ... Արեացիք նազելի քոյր. եթէ ամբողջ բլուրիս պարիսպները մեր գիակներուն վրայ փչչին ու մնայ Տուրի արիւնէն շունչ մը, այն պէտք է ճառագայթէ այս բարձունքէն, ինչպէս օրուան կրակոտ աստղը Արագածի զլեւն: Այժմ տխրութիւնը, կսկիծը կը խտանայ մեր պալատին շուրջը. սակայն պէտք չենք թողուլ որ այն մեր կեն- գանի մեռելութեան վրայ սեւ շղարշի մը պէս փռուի:

— Գողարիկ է մրմունջդ քնքուշ եղբայր. ան էթէ գիտնայիր...

— Գիտեմ ամէն բան. ծանօթ է ինձ...

— Ի՞նչ:

— Եթէ կը վիրաւորեմ խոցուած սիրտդ, եթէ կը յուզեմ բորբոքած երեւակայութիւնդ, պէտք է որ փոխենք մեր խօսքը: Ար- փենիկ անո՞յշ քոյր, վշտերու գառնութեամբ չողողենք մեր աւերակ ընտանիքը. յուսահատութեան ժանտ թունով չասպականենք մեր վերջին շունչը:

— Թո՛յն... պարզ խօսէ Վաշտակ. ի՞նչ կը նշանակէ այդ թոյնը: Եթէ կուրծքիդ մէջ ունիս բանտուած գաղտնիք. բաց, ցոյց տուր ինձի: Խօսէ յայտնի, որո՞շ:

Վաշտակի բերնէն ելած թոյն բառը շուարեցուց զԱրփենիկ խեղճ օրիորդը չի կրցաւ զսպել հետաքրքրութիւնը: Պատասխա- նեց Վաշտակ.

— Քա՛ջ եղիր քոյր. ես քեզ կը սիրեմ իբրեւ քոյր և իբրեւ

1001
078

մայր: Ես այս գիշեր եղայ քու Բարի ողիկ¹... Եւ Չար ողին² չկրցաւ զքեզ իր անգունդներուն մէջ կուլ տալ:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես:

— Մտիկ ըրէ քոյր. դու գեռ կ'ուզես ինձմէ ծածկել քու միամիտ գաղտնիքդ, որ մեր սեւին սեւ պիտի քուէր. այս ձեռքս փշրեց այն որոգայթներդ: Մի խոսվիր քոյր. տխրութիւնը յուսա- հատութեան հետ միացած, վրայ ներգործած էին. և դու վճոճեր էիր վատ վախճանի մը հասնելու:

— Քեզ ո՞վ յայտնեց իմ գաղտնիքս: Բարի է վախճանս, լքումի պսակն է ուրուականներու հետ թափառական շրջիլը. այդ էր իմ որոշածս Վաշտակ:

— Բարի է քեզ համար, բայց ո՞չ ինձի և Արմաւրի համար:

— Վաշտակ, սիրուն եղբայր. բարի թէ չար՝ որոշածս կա- տարեր եմ. հասած եմ իմ վախճանիս. գիտէ գիտ, տես ի՞նչ են վարդակարմիր թուշերս. ո՞ր է ճակտիս հայելափայ սղորկութիւնը, և ի՞նչ աչուրներուս ցուրն: Տե՛ս սա երկինքի լոյսի հրատ աղբիւրը, այն գեռ Արագսի ալիքներուն մէջ զովանալու չի գացած, ես քու գրկիդ մէջ պիտի մարեմ իմ կրակս:

— Կը խաբուիս Արփենիկ: Կ'երագես:

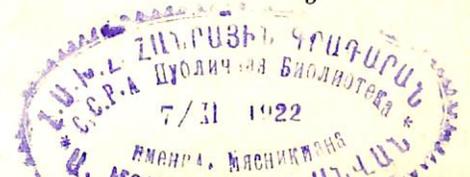
— Գիշեր չէ, անուրջի մէջ չեմ Վաշտակ:

— Քոյր դու կը շարունակես այս գիշերուան բանդագուշանքը: Ես ամբողջ գիշերը արթուն էի. կեղծ էր իմ քունս. ես կը հսկէի գոց աչուրներով: Դու երեւակայութեանդ կրակով բռնկած էիր, խակ

1. Բարի ողի են այն հոգեղէն էակները, որոնք մեր նախնեաց ա- տեն կը կուշուէին Յաւերժահարսեր. ասոնք կը խնամէին իրական սեռի մանուկները, օրիորդները և հարսերը:

2. Գրիստոնէութեան մէջ ինչ նշանակութիւն որ ունի Պեշը նոյնը հեթանոսութեան մէջ Չար ողին: Չարեաց պատճառ և աղբիւր են Չար ողիները:

Ազգայեց, Տուրիկե

ես իրօք: Սոսկալի արարքս խանդարած էր զիս. սակայն դու չբժ-
բրանեցիր իմ վիճակս, և ես քեզ չբացի կուրծքիս խողովքը... Երա-
զանքի մէջ հոգւոյդ նաւակը կը մծտենար մութ քարանձաւին, ուս-
կից կը գուշակէիր բնաւ ետ չի դառնալ: Ահա այս ձեռքը խոր-
տակեց այդ նաւակը:

— Ի՞նչպէս. յայտնէ Վաշտակ:

Եղբայրը այլ եւս չկրցաւ համբերել և վերարկուին տակէն հանեց
ծրար մը ու ըսաւ.

— Առ զայս քոյր՝ բաց:

Երբին մէջէն ելաւ թարմ զիտնացեալ գլուխ մը: Արփենիկ
սկսաւ տժգունիլ. արինը ամբողջ սիրտը խուժեց. քիչ մնաց որ
պայթէր այն նազուկ գործարանը: Վաշտակ աւազանէն անոր երեսին
զարկաւ մի քանի փի ջուր: Կիսաշունչ Արփենիկը բոլորովին չի մա-
րած ցնցուեցաւ: Բացաւ իր աչուքները ժողվեց ուշադրութիւնը ու
մանչեց.

— Եղեն... Սպանիչ...

— Հանգարտէ Արփենիկ, մի խողիւր քոյր: Դու կարող չես
այդ բառերով սիրտս խոցել: Կուրծքիդ փոթորիկէն ինձի նետած
նախատանքի շանթերդ զիս չեն կործաներ: Եթէ վատ էր իմ
գործս, վհերը թող բացուին և քաջերը իրենց տարտարոսին մէջ
թող շախշախեն գլուխս:

Արփենիկ մի քիչ լուռ մնաց: Չեռքն առած էր այն զիտկ
գլուխը, ճանչցաւ զայն. իմացաւ որ այն իր մահուան թոյնը պա-
տրաստող նաժիշտին գլուխն էր: Սիրտը կը արփէր. աչուքները
կրակ ու բոց, մոռցաւ իր հարազատ եղբոր սէրը, մոռցաւ իր նազելի
եղբոր քնքուշութիւնը. և զազանային վայրագութեամբ ցտակեց ա-
նոր վրայ ու իր ոսկի ծամակալով ուղեց պատուել եղբոր այտերը:
Վաշտակ անխող՝ բռնեց անոր փափուկ թեւերէն, և դարձեալ իր
տեղը նստեցընելով, խնդրեց.

«... գազանային վայրագութեամբ ցտակեց անոր վրայ» • Եջ 18:

— Քոյր կ'ազաչեմ. վնասէ զայրութիդ բարբոքող շար ոգի-
ները : Այժմ՝ ըրածներդ ներելի են . դու եթէ ծամակարովդ աշուր-
ներս ալ հանես, պարձեալ իմ սուրս երակներէդ արին մը չի
կաթեցըներ : Մտածէ մի քիչ թէ ո՞վ զիս դրպեց այդ սպանութեան :

— Չար ոգիդ :

— Ոչ :

— Այժմ շար ոգիդ :

— Ո՛չ Արփենիկ . քոյր, քու սէրդ միայն ինձ ստիպեց այդ
ոճրագործութեան : Դու կ'ուզէիր բաժակ մը թոյնով կործանել մեր
նախարարական տունը : Տկարամիտ որոշողութեանդ մէջ քեզ ա-
զատութեան հասայ... թափեցի մահուան թոյնը :

— Սպանի՛չ . բաւական չէ՞ր միայն թոյնը թափելը... և ինչո՞ւ...

— Ինչո՞ւ սպաննեցի ըսել կ'ուզես : Է՛հ միամիտ քոյր . դու չե՞ս
ըմբռնած նպատակս . մեր ազգին նահապետական խիզախ առաքի-
նութիւնն է վատ ու անմիտ եղեռնագործը պատժել սուրով կամ
պաքով . ըմբռնէ քոյր որ մենք այդ դիպագնական աւանդը պէտք
ենք յարգել : Նաժիշտը եթէ քեզ սիրէր, քու հրամանիդ վրայ
մահուան թոյն պէտք չէր պատրաստեր . և այն ամէն գործը որ
քեզ ցոյց կու տար, կեղծ էր . ահա այս սուրս վրէժինդիր եղաւ
արդարութեան և անկեղծութեան : Այս պարիսպներէն ներս պէտք
է իշխէ անխարդախ սէրը . միաբան կռիւ թշնամոյն դէմ : Մեր տան
բնադրոշմն պէտք է ըլլալ ըմբոստութիւն ճակատագրական անգութ
դժբաղդութեան դէմ, միշտ խիզախ, միշտ արի և վայրագ նոյն իսկ
մեր վերջին շունչը փչելու ճգնաժամին մէջ :

Արփենիկ այս խօսքերը լսելուն՝ մտոցաւ իր կատաղի յուզումը .
առաւ երկիւղածի մը կերպարանք , մարեցաւ վրէժինդրութեան
բռնկած ոգին . աշուրներուն մէջ սկսաւ փայլիլ ներողամտութեան
ճառագայթը : Դարձաւ Վաշտակին և ըսաւ .

— Լաւ են քու այդ հետորական խօսքերդ . սակայն երբ մեզ

պէս անհատներուն մէջ կը բարախէ լքում և յուսահատութիւն՝ ինչ ընել . ինչ ընենք երբ մեր կուրծքին տակ կախուած չէ պողպատէ սիրտ մը, այլ զգայմունքի փխրուն ու փափուկ անօթ մը... Վաշտակ զու գեռ պատանի ես, կը խօսիս յանդուգն, խիզախօրէն կը յախորտաս: Ես քու զիակիկ վրայ՝ իմ մարմնոյս ողջակէզին մտիւրը պիտի ցանել տամ՝ եթէ զու լեզուիդ հետ շարժես նաեւ սուրբ և քաջաբար նահատակուիս թշնամոյն մուկիկն խմբին մէջ: Դու այժմ ինձ պէս անզէն ու անզօր արարած մը՝ նաժիշտս սպաննելով, զիւցազի փոթորիկ կը հանես. ո՛չ Վաշտակ. կ'ուզեմ որ թշնամոյն կատաղի բանակին մէջ քու տարած քաջագործութեանցդ փողքը Արմատիւրի պարիսպները արձագանգեն: Այո՛ ես և ինձ նման օրիորդները շուտով կը լքանինք, մեր յոյսի լապտերը թեթեւ բաժիով մը կը մարի և մենք անդնդային խաւարին մէջ զմեզ նետուած կը համարինք, սակայն ատով մենք ալ անտարբեր չենք մնար, մեր նախարարական ու նահապետական քաջարի առաքինութեանց վրէժխնդիր ենք, և անոնց պահպանումը ձեզմէ կը պահանջենք:

— Ո՛չ Արփենիկ. քոյր և եղբայր՝ մեր նահապետական ամէն բարի յատկութեանց հաւասարապէս պէտք ենք վրէժխնդիր բլլալ: Դու երբ տեսնես որ թշնամին իր թանձր վահանին տակ կը ճզմէ զուխոս, պէտք է որ անտարբեր մնաս, պէտք է որ քու փափուկութիւնդ փայտայես, թէ քու երակներուդ մէջ խիզախութեան կրակը բռնկցընելով, պէտք ես գալ օգնել ինձի...

— Վաշտակ իրաւունք ունիս, ես պէտք եմ վազել քեզ վերելու:

— Արփենիկ ա՛յլպէս մտածէ այն ամէն պարագաներու մէջ, երբ թշնամոյն լծին տակ կ'ընկճի մարմին մը, սրուն երակներուն մէջ հայու արիւն կը վազէ:

— Բաւականն քու խրատներդ. զու կը շեղիս մեր նիւթէն, զու կ'ուզես թաղել խնդիրը՝ որ զիակի մը հետ կապ ունի:

— Թող այդ զիակը, որ փտեր, որդնտեր է:

— Ո՛չ Վաշտակ. կ'ուզեմ խմանալ թէ ինչպէս սպաննեցիր. ինչպէս յաջողեցար, շրթունքիս մօտեցուցած թոյնի բաժակը ջախջախել:

Օրիորդներու թոյլ առաքինութիւնն է հետաքրքրութիւնը. ես չեմ կուրծք անոր զէմ. զու այդ ախտով վարակուեր ես: Կը դո՛հացընեմ քու հետաքրքրութիւնդ: Մտիկ ըրէ քոյր, Այն իրիկուն որ մեզմէ գաղանի խոյս տուաւ մեր մայրը, զու յայտնի ցուցուցիր տարօրինակ լքում մը և յուսահատութիւն: Նոյն զիշերը ահոնի երազներ կը պատմէիր քունիդ մէջ. կը խօսէիր անձնասպանութեան վրայ: Ես անքուն մնացած՝ կը լսէի քու անուրջի խօսքերդ և սրողութիւններդ. նոյն զիշերը արդէն զու երազիդ մէջ թունաւորած, զքեզ անտանկերու և քարայրներու մէջ բնակող երջանիկ յուշկապարիկներու. գասակից յաւերժահարս մը կը համարէիր. երկրորդ առաւօտ, ես գարձեալ արթնութեանդ՝ նշմարեցի յուսահատութիւնդ որ մելամաղձոտութեան կը զիմէր. գուշակեցի որ կարող ես երազել իրականի փոխել, հսկեցի վրագ: Նոյն օրը զու գաղանի յայտնեցիր բուրաստանի նաժիշտիդ որ քեզ պատրաստէ մահուան թոյնը, ես քու ետեւէ կը շրջէի, և հոս այս ծառերուն ետեւէ կը լսէի հրամանդ, որ այս աւազանին մօտ սուր նաժիշտիդ. Հսկեցի և նաժիշտին վրայ. այն չեմ զիտեր ինչ մարով ուզեց քու հրամանիդ հնազանդիլ, և հնազանդեցաւ, քաղեց մի քանի թունաւոր տերեւներ, ծաղիկներ և պատրաստեց զօրաւոր թոյն մը. և երեկոյեան ատեն քեզ յանձնեց ննջասենկիկն մէջ: Ես տեսայ թէ զու զայն սուր ծածկեցիր: Սենեակէն՝ Յուլիին հետ երբ հեռացար, թափեցի այն թոյնը՝ և անոր գունով ուրիշ հեղուկ մը շեցուցի. յետոյ ննջելէ առաջ, այս սուրով վարձատրեցի քու հաւատարիմ նաժիշտդ... նոյն զիշերը քեզ չյայտնեցի իմ խիզախութիւնս, գուշակելով որ կ'արժարձեմ ներքին ախրութեան կրակդ. այո՛, կէս զիշերին պար-

պեցիր թունաւոր կարծած բաժակդ. սակայն առանց կասկածելու որ մէջը անվնաս ջուր կար քիչ մը դասն: Երեւակայութիւնդ քեզ մտեցուց յաւիտենական երջանկութեան զաշար. սակայն այժմ իմ քովս ես: Իմացմբ ուրեմն. արդ հանգիստ եղիր քոյր:

— Հանգիստ և ինչպէս հնար է: Միթէ այդ սպանութեամբ, և իմ որոշողութեանս քու հակառակ գործելովդ, երջանկութեան հասնայ. կրնամ մտնալ պաշտախն մէջ իշխող սիրտս բղբտող տխուր թիւնը: կրնամ մտնալ...

Արփենիկ իր խօսքերը չի վերջացուցած ուրախութեան աղաղակ մը փրթաւ պարիսպներուն մէջ: Փոքրիկն Յուլակ ննջասենեկի նաժիշտին հետ զուարթութեան աղաղակով մտեցաւ աւազանին. ձեռքը մաշաղաթէ փոքրիկ գլանիկ մը կար, որ կը կրէր մօր կնիքը:

— Արփենիկ, տես ինչ գտայ, — ըսաւ Յուլակ:

Սգաւորներուն մէջ ուրախութեան աստղը ճառագայթեց: Փոխուեցաւ տխուր տեսարանը: Վաշտակ յափշտակեց գլանը. կտրեց կնիքը, և սկսաւ բանալ մագաղաթը:

Արփենիկ հետաքրքրութեամբ աչուրները սեւեռեց բացուած մագաղաթին վրայ, նա կարգաւ չէր գիտեր:

— Վաշտակ բարձր կարգա՛, ըսաւ Արփենիկ. ինչ աւետիս:

Վաշտակ ուրախութեան սրտատրոփով սկսաւ կարգալ.

« Իմ արեան թանկագին գոհարներ Արփենիկ, Վաշտակ և Յուլակ. ես մանուկովս կը մեկնիմ իմ գրեակէս, Արմաւիրը շուտով սուգի մէջ թող չի մտնէ. լեռներու խորխորաններու մէջ գահաՎիժելու չեմ երթար, այլ կ'երթամ անոր արքայ Տուրի և երկու զաւակներուս արեան վրէժը խնդրելու, կ'երթամ Արմաւիրի սգաւոր նախարարութեան ղխերիմ ոտիսները զայրութիս կայծակներու աւրափին մէջ շանթահարելու. կը մնամ անձանօթ. դուք մի ողբաք իմ կորուստս. եթէ մի քանի օրէն չի լսէք սուրիս յաղթական

շփնդները, Ախուրեանի ափունքը Երուանդայ շիրմին մօտերը փնտռեցէք իմ զազանակեր զիտիս. եթէ չի լսէք շանթերուս որոտը, հնչեցէք ողբերգու փողերը. և դուք շարունակեցէք վրէժինդութեանս փորձը: Տուրի արիւնը ծծողը, Տուրի տան սուրով պէտք է սպաննուի. մեր գահիճը ողջ է. իմ սուրս եթէ անոր ոսկրին վրայ կոտրի, ձեր սուրը մխեցէք անոր սրտին մէջ: Մի փնտռէք զիս. ես անձանօթ և բուրբուրին կերպարանափոխ կը շրջիմ: Տուրի տան վրէժինդութիւնը ես Տիրուհիս պէտք էի հոգալ. ես իմ պարտքս կ'ընեմ. այդ գործը մեր զղեակի պահապաններուն համար չէր: Դուք անխող սպրեցէք: Կը գտնէք գրաւոր աւանդս Արփենիկի անկողինն տակ »:

Հարապատանները շուարած իրար կը նային. նաժիշտը համբուրեց զՅուլակ, և ըսաւ.

— Օրիորդ և իշխանիկ, թէ Յուլակը այսօր այնքան շարութիւն չընէր, զուցէ չի գտնուէր այս ուրախութեան աւետարեր մաղաղաթը. սենեակը չափազանց խառնակելով, սափուեցայ կարգի գնել. ամէն կողմ մանկական աւերը մեծ էր, և կարգապահութեան աստիճանը, աչքիս զգաւ այդ գլանիկը, զոր Յուլակ յափշտակելով, ահա ձեզ բերաւ:

Եզրայր ու քոյր բսելով.

— Ապրի շարութիւնդ Յուլակ — համբուրեցին ու սեղմեցին անոր այտերը: Նաժիշտը այդ ուրախութեան աւետարը հասուց աւանդուն: Մինչև նայն ատենը կը կարծուէր թէ մեռած կամ սպաննուած է զղեակի Տիրուհին. այժմ նայն տեղեկութիւնը զուարթացուցած էր զամենքը: Արփենիկ մտոցաւ իր կործանուած վիճակը. նա հաստատապէս կը կարծէր որ իրօք սպաննուած է մայրը և փոքր եզրայրը. մագաղաթը փարատեց մտքին խաւար շամանդաղը:

— Դոյր — ըսաւ Վաշտակ — ահա տես իմ խիզախութեանս պատուը. դու այժմ երեսիկ վրայ կը շողացնես երջանկութեան

ժպիտ: սիրտդ կը ցնծայ ուրախութեան ժողովուրդի մեջ թիւնս կրկին է. առաջին՝ որ մեռած ֆարձուաքանի մեծ վարձարար Նիւ սղ է, երկրորդ որ քեզ եւս իմ բազուկներու մէջ սղ զսնեմ: Միտ զիր ճակատագրի խողերուն, կրկն է բազուկ, բայց մեր միտքը աչք ունի, յուսահատութեան մտախուզի մէջ կուրցընելով այն աչքը չկնանք խորտորար:

— Ապրիս Վաշտակ. համբոյրս ճակախ անթառամ պսակ... — Արիենիկ զայլ բնելով, յուզուած կը համբուրէ կորոր ճակատը: Վաշտակ կը շարունակէ.

— Միտ զիր Արիենիկ, ահա մեր մօր վրէժխնդրութեան այս գործը թող մնայ մեզ օրինակ. անոր խիղախութիւնը տկարամիտ մարդուկները կրնան պարսաւել, սակայն արի և լմբոսա քաջները պիտի երգեն սքանչաքած. եթէ նա իր սոսիսն սուրին տակ մեր փոքրիկին հեա փուտի, սակայն իր գործը զիւցազներու քաջագործութեանց հեա պիտի հնչէ դաշտերու և պատերազմներու բանակին մէջ: Այն կարող էր զղեակիս զինուորներով վրէժ պահանջել, կարող էր Արտաշէսի օգնութիւնը խնդրել և գործել. բայց մերժեց մարտիկ վրէժխնդրութիւնը. ինքնին մեր մայրը մեր հօր անարդ դահիճը իր սրով կարող է գեաին տապալել: Սպասենք մեր մօր զիւցազնական գործին: Գնու Արմաւիր հայկազն սոսան, քու գոտոզ պարխապներդ պիտի թնդայ մեր մօր յաղթական որոտընդոստ երգերու արձագանգով, մեծ է Արտեմիս, այն պիտի սրէ մեր մօր դաշոյնը, անոր աներեւոյթ պաշտպանութեամբ պիտի չի վրիպի մեր մօր հարուածը. վաս դահիճին զիակը պիտի կախենք այս պարսպին այն երկաթի ցիցէն, որ Նիւքարի¹ ճակախն ջախջախող պսակն եղաւ:

1. Արամ նահապետի ժամանակ Նիւքար Մադէս՝ կռուարար մար (բիւրա) ասպատակ մ'էր, որ Հայաստանի արեւելեան մասը յափշտակած էր և ժողովուրդը շարժարած: Արամ իր գորքերով անոր բանակին գէմ

Վաշտակը իր զիւցազնի մեծ կնիքն էին աւազանին մօտ խոնուած զղեակի զինուորի մէջ, որ ուսած էին ամէնքը, յուզուած էին նորալուրով և իշխանիկի հոանգուն խօսքերով: Ամենուն շրթունքը կը մնչէր.

— Արտեմիս օգնէ, Մայր սակածղի փրկէ. — օգնէ մեր Տուրկիւնին, փրկէ մեր Տիրուհին:

Ամբոխի զգացուած մաղթանքներու և ուրախութեան աղաղակներուն մէջն լսուեցաւ «Բանտարկեալներու ազատութիւն»...

Աղերսող ստուար ձայն մ'էր. յանկարծ մեղմացաւ ամբոխին աղաղակը. զինուորներու հրամանատարն էր բանտարկեալներու ազատութիւն խնդրողը. նա մօտեցաւ իշխանիկ Վաշտակին. և աղերսեց.

— Տէր, այսօր մեր Տիրուհին իր աւետիսով ցամքեցուց մեր սրտին արտասուքը: Ամբողջ զղեակին մէջ մեր ուրախութեան ներդաշնակութիւնը տարածուած է: Տիրուհին սղ է և մտեր է հերոսական ասպարէզին մէջ. ի սէր անահտական մօր, հրաման տուր որ ազատին բանտարկեալները, և ցնծան խոնաւ նկուզներու մէջ շղթաներու զարնուած յանցաւորները: Տէր, եթէ հաճոյ է քեզ իմ աղերսս, շնորհէ այլ ազատութիւնը: Ամբոխը աղաղակեց.

— Ապրի Տիրուհին, ապրի Տուրկին. ներէ իշխանիկ. զթա, ազատութիւն տուր... ազատութիւն խեղճ բանտարկեալներուն:

Վաշտակ գոռաց.
 — Ինչ է ձեր այս խնդրանքի նպատակը:
 — Քակէ անոնց շղթան իշխանիկ. թողլ տուր անոնց որ մեզ հեա միացած երթան Տիրուհիին օգնութեան. կ'աղերսէ ամբոխը:

Գէշեր ատեն կռիւ կը մղէ, ջարդելով սոսիսն բանակները, կը ձերբազակէ զՆիւքար ու Արմաւիր բերելով պարխապի մը բարձր աշտարակէն կը դամէ զայն ճակատէն. հօն կախուած կը թողու, որպէս զի Հայոց թշնամիները տեսնելով սոսկան հայ բանակի ուժէն, և խրատուին չնեղելու Հայաստանի ժողովուրդը:

— Քակեցէք բանտարկեալներու շղթան. ազատ են անոնք. սակայն լսեցէք դուք. Տուրկին ուրիշի սուրին պէտք չունի: Ո՛չ նա օգնութեան կարօտ չէ: Նա ինքը անձամբ կ'ուզէ տապալել սոսիսին մարմինը. եթէ նա ձեզ կարօտէր, ձեր սուրը վրէժինդրութեան կը հրաւիրէր, և ինքը իր սոկեձեղուն պտղատը չէր թողներ: Թողուցէք զինքը ազատ. նա կ'ուզէ անանձինն մենամարտիլ: Կը հրամայեմ զղեակէն չհեռանալ, և մեր ուրախութեան աւետարտ աշտարակներէն վար չի փչել և չի տարածել հողմին: Բաւական է, ցրուեցէք դուք և զղեակին մէջ ձեր ազատ ուրախութեամբ յափրացէք: Դու գնդապետ՝ գոց պահէ պարիսպներուն դռները: Իսկ մենք քոյր՝ արի երթանք պալատ. անորրորութեան ողին թող նուազէ մեր սրտին ժպտալը: Ողջ է մայրը, ողջ է պարիսպներու Տիրուհին, նա սոսկական կնոջ վիճակէն թեւակոխած է հերոսութեան մարտագոտ սահմանը, ցնծացիր քոյր, ողջ է մայրը:

— Վաշտակ եղբայր, սրտիդ վրայ երջանութեան պարիսպները շուտով կը բարձրանան. պատանի հասակդ աշուրներուց ամէն ամպ շողշողուն ցոյց կու տայ. կէս ուրախութիւնը լուսատես մտքովդ կ'ամբողջացնես:

— Կը հեգնես քոյր:

— Ո՛չ Վաշտակ, բոնի կ'ուզեմ թէ քանի որ մեր մայրը իր գահին վրայ բազմած չէ, քանի որ աշտարակէն կախուած չէ մեր հօր գահիճին գէշը, ի՞նչպէս կարող ենք պարզ մեր մօր ողջ բլլալուն լրով կատարեալ ուրախութիւն վայելիլ:

— Իր ողջ բլլալը բաւական չէ. ինչո՞ւ կը տարակուսիս իր արիութեան վրայ. մեծ է Արտեմիս. ևս ապահով եմ մեր մօր յաղթանակին: Սպասենք այս յուսով. ցնծանք այս ուրախութեամբ:

— Արտեմիս թող պտակէ կոյր յոյսը... Արիւնիկ հեգնելով կոյր յոյսը՝ եղբարքը հետ կը մտնէ պալատ:

Կէս ուրախութիւն մը ամենուն երեսին վրայ նկարուած էր. ամէնը կը սպասէին Տուրկինի յաղթանակին:

ՊԱՏՈՏԱԾ ամպերէն դուրս ընկած Լուսինն՝ Արմաւրի աշտարակին վրայ տապալուարկուած զինուորի մը արտասուքը կը ցոլացնէր. մինչդեռ ամբողջ բերդականք ուրախ ու խիզախ աւետիսին վրայ խնձոյքի զբաղած՝ կը զուարճանային, նոյն զինուորը հրաբլխային խողով հոն կը տոջորուէր. երիտասարդ պահակ մ'էր. պարսպին խորամանկ ծերունին զայն երկար ատեն զիտելէն յետոյ, աշտարակի սանդուխներէն վեր բարձրանալով, դէպ ի անոր կ'ուզէ իր քայլերը:

Տօնախմբութեան ահեղաշօխնայ խնդուկներու և շառաչներու մէջէն կը լսուէր պահակին կուրծքէն թոսած հառաչներու տխուր արձագանգը: Զինուորը նշմարելով իրեն մօտեցած ծերունին, կ'աշխատի ինքզինքը ամփոփել և չմտնել իր ներքին խողովը. սակայն ի դուր. աչուրները կարծես զփոխքի մէկ մէկ պատուհան կը բոցավառէին, շնչառութիւնը արագ ու խոպոտ, քայլերը անզուսպ կը դոփէին յանկամս: Վարպետ ծերունին թէ և զիտէր պահակի խոցուած սրտին պատճառը, սակայն տգէտ ձեւացած, անոր կը հարցընէր թէ ինչո՞ւ նոյն օրը իր սովորական խաղաղ վիճակէն դուրս և շատ տագնապալից կ'երեւի: Եւ զինուորին պատասխանը կ'ըլլայ.

— Ծերունի մարտիկ. գրեզ շատերը շատ լաւ ճանչցած են, սակայն ինձի համար դու զեռ բոլորովին ծանօթ չես. զիտես արդէն որ քեզի համար Արմաւրի այս պարիսպներու մէջ ինչեր կը խօսուին. համբաւիդ վրայ չարն ու բարին լսուած է. ևս երբէք վեհանձնու-

թիւն չեմ համարած ամէն շաղակրատ զրուատողներու և բամբասողներու ապուշ ունկնդիր մը ըլլալը. գաղափար մը ուրիշի վրայ կը կազմեմ անձիս փորձովն: Դու արդ կ'ուզես իմանալ իմ ցաւիս գաղտնիքը. լա՛ւ. միայն թէ ըսէ ինձի. միթէ կարճ ես վշտիս դարման մ'ընել:

— Պահակ. դու անշուշտ լսած ես ինձ համար ամենակարողի յատկութիւն մ'ալ ունենալս. բայց ուշ գիր պահակ, այդ առաւելութիւնը գիտցիր որ զուտ չափազանցութիւն մ'է. սակայն վտահ եղիր որ այս ձեռքը լախտ մ'է, որ եթէ ուզէ կը շինէ, եթէ ուզէ կը խորտակէ: Աչուրներուս առջեւ վարագոյր չի կայ, մտքիս անթափանցելի գաղտնիք մը չի կայ: Բարիներու հետ բարի եմ, չարերուն հետ չար, վտաւերուն հետ վտա, խարդախներու հետ խարդախ:

Չինուորը ընդհատեց.

— Ուրեմն դու հաստատուն բնոյթ մը չունիս:

— Բացարձակապէս. քանի որ երբուն և յեղյեղուկ է ամենայն ինչ, պէտք է յարմարիլ ամենուն . . . բայց դու պահակ՝ իմ աչուրներուս շատ բարի կ'երեւիս. հաւատա՛ ինձի, որ քեզի կրնամ օգտակար ըլլալ, և ներքին հրգեհոյ մարիլ: Ամբողջ ժամ մը գիտեցի քու խղճալի զիրքդ. ցաւեցայ, գութո շարժեցաւ և հոս բարձրացայ գրեզ միթիմարելու:

Շուտով կը պահակը, ծերունիին անսոյ խօսքերը զինքը կը վտահաջընկէն որ եթէ սիրաբ բանայ և յայտնէ իր վիշտերը, դարմանը ապահով է, բայց երբ մտածէր անոր վրայ լսած շատ մը խարդախութիւնները, կը վճռէր գաղտնապահ մնալ, և վճիռը կը լուծուէր մտաբերելով որ ա՛ն բարիներուն հետ բարի էր, և անոր ինքն ալ բարի համարուած էր: Սուղ վարանումէ մը վերջը, պահակը հարցուց ծերունիին:

— Բարիներու հետ բարիդ՝ ծերունի՛, դու կ'ուզես զիս միթ-

թարել, աստուածները թող վարձատրեն քու առաքինութիւնդ. դու կ'ըսես որ քու մտքիդ առջեւ անթափանցելի գաղտնիք չի կայ. ուրեմն անշուշտ գիտես ցաւիս պատճառը.

— Անշուշտ . . .

Տարակոյս չի կայ որ խորամանկ ծերունիին անծանօթ չէր անոր գաղտնիքը. իր կեանքին ամենէն մեծ հաճոյքն էր իմանալ ամէն գաղտնիք, իր գիւանագիտութիւնը կը պահանջէր որ վարպետ հետաքրքիր մ'ըլլայ. ո՛ր և է ծառայութեան կամ պաշտօնի մէջ ունէր իրեն յատուկ լրտեսները. իր պատմութիւնը բժաւոր էր, անցեալ կեանքը արատներով աղտոտած, իշխանագուն և ազգեցիկ զիրք մ'ունենալու համար, կ'ուզէր խարդախ միջոցներով գործ տեսնել: Բայց՝ զինուորը անոր անձնատուր կ'ըլլայ, կ'երեւակայէ որ այն կրնայ իր փափաքը կատարել: Միամիտ էր զինուորը, չէր գուշակէր թէ ինչ պատճառով ծերը ինքնաբոյս միթիմարիչի գեր մը ստանձնած է: Ու ազերսող գէմքով կը խօսի ծերունիին:

— Արբուն, բարի՛ ծերունի, քանի որ գիտես իմ գաղտնիքս, կարճ ես խնդիրքս ընել:

— Ի՛նչ, միթէ կարճ եմ մեռելներու յարութիւն տալ . . .

Ծերունին կը կարծէ թէ պահակը սիրահարուած ըլլալով վաշտակի սուրին զոհ եղած նաժիշտին, կ'ուզէ որ սղջնցնէ զայն: Արբունի այս տարօրինակ ծագածութեան՝ զինուորը կը փութայ պատասխանել:

— Լա՛ւ է. դու կարծես որ նաժիշտի սպանումն է զիս խորտակողը. բայց գիտցիր որ զքեզ աստուածներու տեղ չեմ դրած. զիակի մը կենդանութիւն տալ, այդ անտարակոյս քու գործդ չէ ծերունի. ես կ'ուզեմ իմանալ թէ ո՛ւր նետուած է նաժիշտին մարմինը. գթա՛ ծերունի, յայտնէ:

— Չնչին և շատ զիւրիւն է խնդրանքդ պահակ. բայց ես կը զարմանամ թէ ցուրտ, սառած ու ապականած մարմին մը ինչպէ՞ս սիրոյ արժանի կրնայ ըլլալ:

— Սիրահարութեան բոցը չէ՛ որով նաժիշարը վառած է սիրտս, այլ իր առաքինի և զիւցազնական զործերն են որ զիս պարտական կ'ընեն անոր միշտ երախտագէտ մնալ և յարգել նոյն խոյ իր զիակը:

— Սիրուն պահակ, կ'երեւի թէ քու և նաժիշարն մէջ կայ պատմութիւն մը:

— Այո՛, կայ խիստ շինիչ և նախանձեղի պատմութիւն մը, որ միտքս իր գերեզմանի հոգէն անբաժան պիտի պահէ:

— Պահակ, կարելի՞ է հետաքրքրուիլ:

— Գաղանիք մը չկայ. կարող եմ քեզ պատմելու:

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն արի՛ երթանք աշտարակին ներսը. հիւժած մարմինս չի կրնար տոկալ այս սառուցեալ բուքին, որ Արագածի ձիննապատ գլուխը կը փչէ:

Խորամանկ ծերունին խիստ յարմար գտաւ իր թակարկը լարելու: Պահակը միամտօրէն անոր հնազանդելով՝ հսկողութիւնը ձգեց, մտաւ աշտարակ. երբ ներսը կանթեղ վառելու զբաղած էր, ծերը պարիսպէն վար երկու անգամ ուժգին հագաց, նոյն նշանով վարէն պատասխան անելով՝ հանգստացաւ, գնաց զինուորին քով և ըսաւ.

— Դու բարի պահակ, զիպցիք որ այս ժամուս բոլոր բերդահանք, սկսեալ պալատականներէն՝ մինչեւ վերջին ծառաները և զինուորները օրուան հանդէսէն յոգնած, ու յափրացած՝ խոր քուն մը կը քաշեն. հոս խօսակցութեան բռնուիլդ փոյթ չէ:

— Ոչ քաջամարտիկ ծերունի. զգեալը արթուն կամ խոր քուն ալ ըլլայ, ես միշտ իմ հսկողութեանս մէջ պէտք չեմ պակսիլ. իմ առաքինութիւնս կ'ուզեմ որ ըլլայ հաւատարիմ մնալ պաշտօնիս, փոյթ չէ որ պաշտօնս հասարակ է կամ վտանգաւոր. ողորմելի պահակ մ'եմ. բայց սկզբունքի տէր. գիշերը երկու ժամ աշտարակիս, և արշալոյսին երկու ժամ ալ՝ օրիորդին պահպան շունը կը համարուիմ. հասարակ և նուաստ է զործս,

սակայն ես միխթարուած եմ զայն անձնանուիրութեամբ կատարելու համար: Ահա արշալոյսը ծագելու մօտ է, քիչ ատենէն կը մեկնիմ զեզ ի օրիորդին սենեակը. մտիկ ըրէ ինձի, քեզ կը պատմեմ նաժիշարին առաքինութիւնները որ ինձի և ինձ վիճակակից մէկ քանի զինուորներու միայն ծանօթ է:

Զինուորը կը սկսի շուտափայթ պատմել, և ծերունին ընդհատ բարձր ձայնով կ'ընդմիջէ անոր խօսքը և սուրին կոթր աշտարակէն կախուած զրահներուն զարնելով, շտապներ կը հանէ, կ'աշխատի աշտարակը խառնաշփոթ արձագանգի թնդիւններով լեցընել. զինուորը անանդեակ խարդախ ծերունիին այդ նպատակաւոր աղմուկներուն, յառաջ կը վարէ պատմութիւնը. և յանկարծակի աշտարակի մօտ՝ զրոն զարհուրելի հառաչանքներու հետ շլթայի մը միտքը կը լսէ, սարսափած աշտարակէն դուրս կը վազէ. ու մաղձոտ լուսնի լոյսին մէջ կը նշմարէ պարիսպէն մէկ քանի զինուորականներու փախուստը և կը տեսնէ ուրիշ փախուտական մը, որ բերդին ստորօտը պարիսպի ծայրէն փրթած ճնշող շլթայի ծանրութեան տակ՝ հառաչակած կը հեւայ շնչասպառ օրհասականի մը պէս: Զինուորը լեղապատառ եղած, ինքնիրմէն՝ դուրս կ'ելլէ. վայրկենական ջղային խանդարումէ յետոյ, կը պլլուի ծերունիին, ու կ'ըսէ:

— Յանցաւոր եմ...

— Հանդարտե՛ բարի պահակ. Ես կարող եմ ուղղել քու յանցանքդ:

— Ի՞նչպէս, միթէ կրնամ զիս ազատել վաշտակի սուրին ծայրէն. ո՛չ ո՛չ, այն սուրը մէկ քանի ժամէն կուրծքիս մէջ մտած՝ դուրս պիտի հանէ այս սիրտը, որ բարախած է իւ պարտքին հաւատարմութեան համար. որ սիրած է այն միակ սիրելի սպաննուած նաժիշարի առաքինութիւնները:

— Պահակ, վստահ եղիր իմ կարողութեանս:

Ձինուորը կատարեալ ականաւ էր, չի կրցաւ մտածել և բմբուսել խարդախ ձերուկին որոգայթները, չի կրցաւ իմանալ որ այդ փախտականները անոր միջնորդութեամբ իրենց նպատակին հասան, և զեռ մինչև նոյն ատեն չըմբոսեց թէ ինչո՞ւ աշտարակին մէջ մտցուց զինքը և այնքան շատահիր հանեց: Ծերը առանց այլայլելու ըսաւ.

— Քաջ եղիր պահակ, այս դործը ես սերիշ կերպով կը հասցընեմ Վաշտակի տկանջին, դու ինձ խոտացիր որ կ'ուրանաս այս գիշեր քեզի հետ տեսնուիս. եթէ կը կատարես խնդրանքս, քեզ ցոյց կու տամ տեղը, ուր կը հանդէս քու սիրելի նաժիշտի զիակը:

— Արբուն, պատկառելի ձերունի. Արմաւրի և Բագարանի Աստուածները վկայ — կը խոտանամ:

— Ուրեմն եկ՛ուր իջնանք աշտարակէն վար:

Երկուքը մէկ կը մտնեն աշտարակի միջնայարկը. պարսպամէջ երկար ճանապարհ մը անցնելով, կը հասնին արքունական պալատի կողմերը. փոքր լուսամտաւ մը մէջէն Արբուն կը զիտէ Վաշտակի ննջարանը, ուր կը քնանար խիզախ իշխանիկը: Երկիւզ չի կար, իր աննշան մասնութիւնը կրնար համարձակօրէն կատարել: Ձինուորին զողովուն ձեռքէն բռնած, կ'առաջնորդէ պարսպին այն կողմը, որ հեղեղատին վրայ ցցուած էր. օձապտոյտ սանդուխէ մը իջնալէն յետոյ, կը մտնեն բոլորովին խաւար անլուսամուտ նկուղի մը մէջ: Ծերը յատակին վրայ եղած քարէ քառակուսի նստարանը զգուշութեամբ մէկ կողմը առնելով, բոլորածու ծակէն ներս կը խօթէ ձեռքը, կը քաշէ շղթայ մը ու պատին վրայ կը բացուի պատուհան մը. ձերունին ցոյց կու տայ այդ մուտքը:

— Հոս մտիր — կ'ըսէ — շարունակէ քայլերդ. յառաջ գնայ. պիտի հասնիս հեղեղատին ծայրը, ուսկից աջ կողմը զարնելով, մտիր փոքրիկ անտանին մէջ, զտիր հաստարմատ այն միակ բարտի

ծառը, որուն խոտջաւոր բունին մօտ կը հանդիշի նաժիշտին զիակը: Ա՛ռ այս լապտերը, գնա ցոյց տուած ճանապարհովս. քաջ եղիր, շես մուտրիր:

Նաժիշտին սէրն իրեն մոռցընել տուաւ ամէն մանկական երկիւղ, որ կրնար պատճառել այն խաւար և անձանօթ ճանապարհը: Գեռ հազիւ մտած էր ներս, ձերը անոր ողջերթ մաղթելով, վրայէն նորէն կղպեց դուռը և հեռացաւ:

— Գուան ալ գոցուեցաւ — ըսաւ ինքն իրեն պահակը — արդեօք խորամանկ ձերը զիս խաբէ՛ց. ինչո՞ւ ինձի հետ մինչև զիակին քովը չեկաւ. արդեօք դարձեալ որոգայթ մը լարեց: Սակայն եթէ չհասնիմ իմ փափաքիս, հոս անշնչանալ մեռնիս աւելի ըղձալի է, քան թէ Վաշտակի անողորմ պատժին ենթարկուելով փչել շունչս:

Ձինուորը շուարած յառաջ կ'երթայ, ծանօթ էր պարսպին մէկ քանի ծածուկ ճանապարհներուն, բայց ձերունին ցոյց տուած այդ տեղը իրեն համար բոլորովին նոր էր: Այդ ներքնուղիի պատերուն վրայ կը տեսնէ մութ խոտջներ, կամարակապ դռներ, հաստ երկաթներով ամրացած պատուհաններ. շատ անգամ հետաքրքրութիւնը կու գայ գննելու այդ անձանօթ տեղերը, սակայն կը վախէ որ տարօրինակ երկիւղէ մը սիրտը պայթի և ինքը գետին տապալի: Հետաքրքրութեան ատեն չի կար, կը վազէ ցոյց տուած ճանապարհէն, հեռուէն կը տեսնէ ծառերու և թփերու մէջէն ճառագայթող անբնական լոյս մը. սիրտը կը տրոփէ, տեսարանը նոր է, միտքը կասկածներու աշխարհը կը մխրձի. դարձեալ առաջ կ'երթայ կը մտանայ լուսաշող քասիին. կը մտածէ որ անտարակոյս ձերը խաբէութիւն մը գործած է. կը մտածէ որ գուցէ նոյն իսկ զինքը մատնած է և իր առջեւ չկարծած տեսարանը պիտի ելլայ. կասկած երկիւղ ինչ կը զօրեն, դատապարտուած էր բազդին յանձնուած՝ զիմել որոշեալ տեղը: Եւ զեռ անձանօթ լոյսին չի հասած,

մութ խոռոչէ մը կը լսէ արշալոյսի փողին խուլ հնչումը. այդ զինուորներու զարթիք կը պատուիրէր: Կը մտածէ որ լուսանալու մօտ է, բիշ ատենէն իշխանազունք ալ կ'արթնան և ինքը նոյն ատեն պէտք էր իրրեւ պահակ Արփենիկի զրան քով սպասեր: Ետ դառնալ անհարին էր, և ուրիշ նոր ճանապարհով մը իր պաշտօնին երթալն անկարելի: Ահաբեկած արագաբար կը վազէ յառաջ: Եւ շնչասպառ կը հասնի լուսարձակ թփերուն: Կը գտնէ նկարագրուած անտառը՝ մէկ քանի լապտերով լուսավառ: Թոքերուն ոյժ տալով, երկար շունչ մը կ'առնէ: Արշալոյսը հազիւ մնայլ փայլ մը նետած էր թուխ ամպերու վրայ, ուր դեռ աստղերը իրենց դիւթող աչուրնին չէին գոցած: Պահակը նապաստակի մը պէս իր ականջները կը սնկէ ու դեռ անտառին մէջ չի մտած, մտիկ կ'ընէ, բայց՝ մեռելային լուծին մը միայն կը տիրէր, և երբեմն կը լսուէր անցողական սաստիկ հողմերէն իրար զարնուող տերեւներու խշրտոցը: Կը մտնէ անտառին խորը, ու հաստ ծառի մը բունին ետին ծածկուած, կը դիտէ զիակին տեղը: Մարդ չի կար: Եւ ազատ շունչ մը քաշելով հաստարմատ բարտիին հազիւ թէ կը մօտենայ, կը տեսնէ նաժիշտի դիակը խնկաւէտ փայտերու վէզին վրայ տարածուած: Սարսափահար ու այլայլած կը գոչէ.

Ահ Պարսկուհին, առաքինի նաժիշտ, զքեզ քու կրօնքովդ պիտի թաղեն...

Բարտիի մեծ խոռոչէն երեք նաժիշտ ահաբեկ զուրս կը վազեն և պահակը ձերբակալելով, սուրերու ծայրով անոր լուծին կը սպառնան: Պահակի ծնկուրներու լարերը վախէն ջլատուելով՝ գետին կը տապալի և կը մարի: Նաժիշտները տեսնելով որ ան Արփենիկի սենեկապահն էր, և զիանալով որ օրիորդը անոր վրայ յատուկ գուլթ մ'ունէր, հոն զինքը չուզեցին սուրերու հարուածներու տակ յօշոտել. այլ ջանացին ուշաբերել այրած լաթի կտորուանքներու ծուխով. երկար ատեն թալկացած մնալէն յետոյ,

երբ ճերմակներու մէջ պըլլուած ստուեր մը կը անկուէր հոն, կը բանայ աչուրները. և ստուերը ձերբակալուածը տեսնելուն, նաժիշտներուն բարկացայտ աչուրներով կը գոչէ.

Այ, ի՞նչ է այդ...

— Օրիորդ, Հրանտն է. իշխանուհիդ՝ քու պահակդ է:

Արփենիկն էր այն ստուերը, որ Վաշտակէն գաղտնի պալատէն հեռացած, եկած էր իր պարսկուհի նաժիշտի դիակը այրելու: Մօտեցաւ իր պահակին և խիստ ու խոժոռ աչուրները վրան սեւեւ ուժ հարցուց.

— Հրանտ հոս ի՞նչ գործ ունիս. ո՞վ զքեզ լրտես յզեց. խոստովանէ, խօսէ՛ ճիշդը. ահա քու վրադ ունեցած իմ անսահման գուլթ՝ արդ փոխուած է ատելութեան. դու ալ իմ գլխածուծնէս շահագործուած կը լրտեսես... Ապերճխա:

— Ներէ՛ իշխանուհիդ. ես լրտես չեմ և ո՛չ ապերախա՝ ո՞վ Օրիորդ. խորհրդաւոր պարտք մը դիս հոս մղեց:

— Ո՞վ զքեզ հոս առաջնորդեց:

— Երախտագիտութիւնը...

— Հրանտ ուղիղ պատասխանէ. ո՞ր լրտեսը քեզ ցոյց տուաւ այս տեղ. գիտցիր բարկութիւնս բանկած է. չեմ գլխար... Դեռ կը լռես, յայտնէ՛ լրտեսին անունը... Նաժիշտներ ձեզ կ'ըսեմ, ժամանակ չի կայ. ճիւղ բանտեցէք զինքը բարտիի խոռոչին մէջ. կրակ տուէք փայտի վէզին և կատարենք նաժիշտի դիակին սրբազան արարողութիւնը:

Պահակը աղերսելով ըսաւ.

— Օրիորդ անմեղ եմ, հետաքրքրութիւնս՝ երախտագիտութիւն մ'է. սուրբ պարտականութիւն մը. թոյլ տուր որ ես ալ չի զրկուիմ այդ սրբազան արարողութենէն: Կը խոստանամ բանալ ամէն գաղտնիք...

— Ազատ ես Հրանտ. բայց գիտցիր որ պէտք ես խոստումդ

կատարել, ձեռքէս ազատում չի կայ. զիտցիւր որ հոս տեսածդ պէտք է թաղես աչուրններուց մէջ, կատարեալ գաղտնիք մը թող մնայ այս տեսարանը:

Դիակը դեռ դժոխային բոցերուն չի մասնուած, Հրանտ չի պփռաց զայն անգամ մը ընդգրկելու, ու հառաչեց.

— Առաքինութիւնդ ո՞վ նաժիշտ, զիւցազնական արիութիւնդ ո՞վ նազելի ստրուկ՝ թող վարձատրուի Անոյշ¹ զաշտի երջանկութեան մէջ...

Պահակին այդ խորհրդաւոր բառերուն առանց երկար ուշադրութիւն դարձնելու, նաժիշտները շուտով կրակ սուրբ փայտակոյտին: Ու ճենճերուած զիակին շուրջը Արփենիկ ման գալով՝ երջանկութիւն կը մտղթէր սիրելի նաժիշտի ստուերին: Ուրախ էր և շատ գոհ որ յաջողեցաւ դամբանական արարողութեամբ լռելեայն պատուել այն զիակը: Մոի հոտը թանձր ծուխին հետ տարածուեցաւ դէպ ի դղեակ. գիշերը գրեթէ բոլորովին ընկճուած էր պայծառ արշալոյսի կոյս շողերէն, որով փայտակոյտի բոցավառ կրակը չէր մասնուեր: Այս արարողութիւնը Արփենիկին կատարեալ հանդարտութիւն կը պատճառէր. մխիթարական էր իր վիճակը, միայն չէր ուզէր որ Վաշտակ իմանայ իր սպաննած նաժիշտին այս պատուաւոր արարողական հանգէսը: Դիակը բոլորովին մխիթ գառնալու համար դեռ ժամանակ կար: Կը հրամայէ պահակին որ կատարէ իր խոստումը՝ և իմացընէ թէ ի՞նչ էր սպաննուած նաժիշտին սնեցած երախտագիտութեան պարաքը: Օրիորդի հրամանին՝ զինուորը կը պատասխանէ:

— Օրիորդ, նաժիշտին ևս երախտագէտ մնալու պարտական եմ...

1. Պարսիկները դատապարտուած ոգիները կը խաւրեն գփխք — Տոզախ (Տիւրքէք, ձուճագիք), իսկ փառքի սահմանուածները վայելքի կայանքը՝ դրախտ Անոյշը անուանուած:

— Պահակ, երախտագիտութեան պատմութեան առաջ, յայտնէ՛ ինձի, թէ քեզի հոս ո՞վ առաջնորդեց. ո՞վ իմացուց թէ զիակը հոս է:

— Վաշտակի խորհրդատուն՝ ձերունի Արբուն...

— Այ, չա՛ր ձեր, իրեն համար չկայ պալատիս մէջ անձանօթ գաղանիք մը: Ես դեռ չկրցայ բմբունել թէ ինչո՞ւ Վաշտակին այնքան սիրելի է այդ գարշելի շողքորթը: Ըսէ պահակ. ինքը գիտէ՞ր որ հոս զիակը այրելու պատրաստութիւն մը կար:

— Ո՞վ զիցանոյշ Օրիորդ. վիայ ամէն աստուածները, որ այն ձերը ինձի բար միայն զիակին հոս ըլլալը, միայն ճանապարհը ցոյց տուաւ, ու ինքը մեկնեցաւ այս վերջին ներքնուղիի դռնէն:

— Լաւ է. առաջ տար խօսքերդ. ըսէ՛, ինչո՞ւ այդքան կը սիրէիր իմ նաժիշտս:

— Օրիորդ. Երուանդ Արտաշէսի հետ Ախուրեանի մօտ պատերազմած ատեն, Արգամի հրաշունչ իմբին մէջ կը կուռէի Երուանդայ վրացի նենգաւոր մարտիկներու հետ. խիստ բռնկած էր պատերազմը, Արտաշէսի բանակը շատ ուժով էր. թշնամիէն հասած նետերը անթիւ զիակներ կը զիզէին մեր կողմը. ահոնի վայնասուն, կոճ ու հառաչ կը բարձրանային օրհասականներու, հաշմանդամներու ու վիրաւորեալներու բերնէն. սարսափի ու արեան զաշտին մէջ այս նաժիշտը, իր կանացի զգեստով, զիւցազնական քաջութեամբ՝ ազատութեան սիրոյն համար՝ անձնանուէր, հոն վիրաւորեալներու վերքերը կը դարմանէր, աշխոյժ ու արագ ոտտուով շատ մը թշուառ օրհասականներ կը մխիթարէր: Եւ վրացի բազուկէն արձակուած վիթխարի տէգ մը միեցաւ կուշտս, ես գետին ընկայ. զազանային մարտիկներու ամբոխին և հեծելազօր զունդերու ոտից տակ կոխկոտուելու վրայ էի՝ և ահա նոյն անահատական նաժիշտը զիս զրկեց, տարաւ պատերազմի զաշտէն դուրս, Ախուրեանի ափունքը քարի մը վրայ հանդէպուց գլուխս, հանեց կուշտիս

նիզակը և խնամքով մաքրեց, լուաց վերքս, զեղեր զբաւ, մխիթարեց զիս ու մեկնեցաւ իր առաքինի գործին: Ան՝ խնամակալ Ոգիներէն նուէր մ'էր մեր բանակին. ինծի պէս վերաւորեալներու բերնէն կ'ընդունէր սրտի համբոյրներ և պաշտում: Խաղաղութեան փողը հնչելուն, զինքը գտայ իմ զլսուս վրայ, վերքս բորբոքած էր և ես ահաւոր ջերմութեան մէջ հրատոչսր կը հառաչէի. ան ինծի համար բարի հոգի մ'եղաւ, տարաւ զիս իմ խրճիթս, յանձնեց զիս ծնողացս ու հեռացաւ: Ըսէ օրիորդ, միթէ իր այս առաքինութիւնը պէտք չէի՞ դուատել երախտագիտութեամբ մը. պէտք չէի՞ սիրել զինքը. պէտք չէի՞ լալ զինքը որ քու կամբից հլու հպատակ մ'ըլլալուն համար անգութ սուրի զոհ եղաւ: Ըսէ օրիորդ, մեր Հայկական բանակներու մէջ այս օտարազլի նաժիշտին պէս տեսնած ենք ուրիշ մը...

Պահակը դեռ իր դրուատիքը չէր վերջացուցած, խառնածայն խառնալոյս ազմուկներու հետ՝ կը լսուէր խուժողներու ժխոր մը և տիրապետող ձայն մը. Մահ մատնչին — զոտալով կը մօտենար անտառին: Արիւնիկ անտառին թուխ կանաչներուն մէջ՝ սարսափէն ձերմիցաւ, ինչպէս լուսինը սեւ ամպին զիմացը: Օրիորդը հասկցաւ որ մահ գոռացողը վաշտակն էր. թագչիլ անկարելի էր. մատնուած էր: Պահակը ահուզողէն փայտ կտրեցաւ. իսկ նաժիշտները փոխանակ իրենց օրիորդը մխիթարելու, անոր սրունքներուն պլլուած՝ ազատութիւն կը հեծէին: Վաշտակ դղեակի սասուար խմբով և իրեն խնամակալ ձերմունի Արբունին հետ հասաւ մեռելական ողջակէզին առջեւ: Եւ տեսնելով ահաբեկեալները, դարձաւ քրոջ ու ըսաւ.

— Քոյր, մի զարհուրիր. նաժիշտը պատուելուց համար հոս չեմ եկած, այլ այս դարչելի պահակին՝ որ ամբողջ դղեակի զիշեւրուանս անպատում սերտութիւնը ահռելի սուղի փոխեց. Արբուն անոր վատութիւնը յայտնեց... Քոյր զիտցիր որ մեր մայրը այժմ

լրտեսներու աչքէն չի կրնար վրիպիլ: Եւ լրտեսները մեր պարիսպներէն խուսափող զինուորական գերիներն են:

Արիւնիկի զարհուրանքը զայրութի փոխուելով, թշերը կը կարմրին փայլահնացայտ. ու աչուրներուն կրակը իբրեւ կայծակ անմեղ պահակին վրայ նետելով, անոր երեսին կը ճուայ.

— Մատնիչ, ստախօս, կեղծաւոր:

Չինուորը այս անիրաւ բառերուն վրայ, յանկարծական ցնցում մ'ունենալով, արիական շունչ մը կ'անէ և դոտող շարժուածքով մը կը դիտէ ամբողջ ուր կը նշմարէ ձերմունի Արբունը. որուն գառնալով կ'ըսէ:

— Արբուն, և դու հոս... կը լսեմ զրոպարտութիւնները: Կը լսեմ...

Ամբողջ շուարած իրար վրայ աչք ձգեցին: Իսկ խորամանկ ձերը զգուշացաւ ինքզինքը մատնելու, առանց այլայլելու պտտասխանեց.

— Հրանա, անհագութիւնդ մեր Տիրուհին և մեր նախարարական հասարակութիւնը թշուառութեան մատնեց.

Եւ Հրանտի պատասխանն եղաւ.

— Յիշէ խոստումդ, Արբուն, յիշէ որ...

— Լու՛ Հրանա. միս դիր որ խօսքս վերջացընեմ: Պարիսպէս քու հեռանալու ժամանակ, փախտականները շուտով խոյս տուած են Երուանդակերտի կողմերը, Տուրկինի զիւցազնական մտադրութիւնը հաղորդած են ամենուն. մեր Տիրուհին հիմա կը փնտռուի և կարելի է որ իր թշնամիներուն ձեռքէն ազատի: Անհագութիւնդ մատնութեան հաւատար է, արժանի ես Վաշտակի զայրութին. արժանի ես սուրերու հարուածներու տակ բզկտուելու:

Ամբողջ կ'ազդադակէ, մահ մահ Հրանտին, մահ մահ պահակին:

— Արդար եմ...

Այս կ'ըլլաւ պահակի միակ բողոքը. բայց քանի որ իրեն վերա-

զրուած յանցանքը խիստ ծանր էր, պէտք էր որ ինքզինքը արդարացընէր փաստերով: Ամբօխը միայն արդար բառով չի բաւականար, կ'ազգայէ միաբերան.

— Մահ, մահ պահակին, մահ մատնիչին:

Եւ սուրերով ու տապարներով վրան կը յարձակին: Վաշտակ տեսնելով որ դեռ գիակի կրակը կը բոցալաօի, կը հրամայէ որ արդար մատնիչը սղջ սղջ հոն նետեն: Ճարահատած՝ պահակը կը զոռայ.

Յանուն Անահտայ. կը յայտնեմ իմ արդարութիւնս: Եւ դու Արբուն, յանուն բարի սղիներու ըսէ ճշմարիտը. ըսէ թէ ո՞վ է մեղապարտը:

Վաս ճերտնին կը լսէր, բայց սկսած էր կարմրիլ և շուարիլ: Արփենիկ որ միշտ կը կասկածէր անոր խարդախ, նենգաւոր բնութեան վրայ և տեսնելով գէմքին այդ կերպարանափոխութիւնը, կ'ըսէ Վաշտակին.

— Վաշտակ, հրաման տուր Հրանտին որ յայտնի խօսի Արբունի վրայ. գաղտնիք մը կայ, ի դուր անմեղ մը կրակին չի գատապարտենք: Արփենիկ այս խօսքերէն Հրանտ կը քաջալերուի, և առանց Վաշտակի հրամանին սպասելու կը սխի խօսիլ.

— Արբուն, դու ինձ ըսիր թէ վատերուն հետ վատ կ'ըլլաս և խարդախներու հետ խարդախ. բայց դու բարիներուն համար ալ վատ ես ու խարդախ. այժմ փորձն իսկ ցոյց տուաւ որ դու կ'ապրիս խէնէլ մատնութեան և զարշելի զրպարտութեան համար. զգուշի՛ր, չար ճեր, դու չէի՛ր որ փախստականներու խոյս տալէն առաջ՝ զիս քու վարպետ առարկութիւններովք աշտարակին մէջ տանելով խօսքի բռնեցիր, ու ես գիմարեցի ըսելով, որ հսկող եմ, պարտական եմ իմ պաշտօնիս հաւատարիմ մնալ. և դու չէի՛ր որ զիս համոզեցիր ըսելով, որ ամբողջ բերդականք կը քնանան և հսկելու պէտք չկայ: Ըսէ՛ չար ճեր, ի՞նչ պատճառաւ զիս հանեցիր իմին արթուն

հսկողութենէս և ճիշդ միեւնոյն ատեն խոյս տուին փախստականները... Չեղ կ'ըսեմ ամբօխ. յանուն արդարութեան, այս խօսքերուս վրայ գատեցէք զիս:

Ծերը սկսաւ շառագունիլ, սակայն այսու հանդերձ կրցաւ իր կերկեր ձայնին ոյժ տալով ոտնալ.

— Սուտ է, կը ստէ Հրանտ. ինքն է փախստականներու թոյլ տուողն, ինքն է մատնիչը:

Վաշտակ չի կրցաւ արդար դատել, չի կրցաւ հաւատալ, որ իր խնամակալը այդ աստիճան ցածոյի մատնիչ մ'եղած ըլլայ. դարձեալ Հրանտը մեղապարտ կը գտնէր. սակայն ամբօխը տեսնելով Վաշտակի վարանոտ գիբքը, տեսնելով նոյնպէս Արբունի այլալուծիւնը, միաբերան ազգակից. պատասխան, պատասխան տուր Արբուն, Արբուն պատասխան...:

— Սուտ է, կը ստէ Հրանտ...

Այս եղաւ Արբունի փախստական պատասխանը: Եւ այս շուարեալ ժաման զինուոր մը ամբօխը ճեղքելով ցաւազար մարդ մը ուսն առած, հասաւ Վաշտակի քով, և քաջաբար սկսաւ խօսիլ.

— Իշխա՛ն, ահաւասիկ իմ թանկագին որսը: Արշալոյսի ծաղելուն, աշտարակի պարսպին պահպանութիւնը սխտելու, հոն չի կար Հրանտ. դուրսը շղթաներու կոյտին տակ կը կանչուրուէր այս զինուորը որ ինչպէս իրմէ իմացայ այն չորս փախստականներէն էր, որոնք Արբունի վատ նենգաւոր որոգայթներով այժմ գիմած են Տուրկիին թշնամիներու կողմը, անոնք խոյս տուին՝ մատնելու ոչ միայն մեր Տիրուհին, այլ և բերդիս ամէն գաղտնիքը:

Ամբօխը միաբերան կը զոռայ.

— Նենգութիւն: Սո՛ւր, կրակ զաղիր ճերու գլխին. անմեղ է Հրանտ, ազատութիւն զրպարտուած պահակին. Վաշտակ քաջարի իշխանիկ. մահ, մահաւ պատուէր գոռա խորամանկ խարդախ Արբունին:

Ու Վաշտակ տիրագին, նայեցաւ իր կեղծաւոր խնամակալին, և ըսաւ.

— Չե՞ս խօսիր Արքուն... .

— Արդար եմ: Չրպարտութիւն, զրպարտութիւն են պահակ-
ներու այս վկայութիւնները:

Նոր պահակը Արքունի այն խօսքին վրայ չափազանց կատգելով.

— Կարկէ՛ — ըսաւ, ու նիզակին կոթով լծնդացուց անոր ճաղատ դանկը. դարձաւ Վաշտակին և խնդրեց որ ճշմարտութիւնը իմանայ ներկայ փախստականի բերնէն: Ասոր խելքը տեղն էր, բերդէն ընկած ատեն միայն երկու սրունքները ջախջախուած էին, կրնար առողջանալ:

Վատ ստրուկ — ըսաւ Վաշտակ — զիտցիր որ քու կեանքդ իմին շրթունքիս հրամանէն կը կախուի. քեզ կ'ըսեմ, ահա երկու զրպար-
տուածներ — ցոյց կու տայ զԱրքունը և զՀրանա — սրունք իբրեւ մատնիչ՝ կրակի մէջ ողջ ողջ պիտի այրին: Չրպարտութիւն է զքեզ հոս բերող պահակի խօսքերն:

Փախստականը՝ անխռով պատասխանեց:

— Իշխանիկ Վաշտակ, թէ զիս կրակի տաս կամ անգութ տանջանքներու մատնես, արժանաւորապէս վարձատրած կ'ըլլաս իմին փախուստս. բայց զիտցիր իշխանիկ՝ որ ես մատնութեան համար չէ՛ որ խոյս կու տայի այս պարխափներէն, այլ հեռաւոր ընտանիքս որ իմ գերութեանս ատեն հեռուն թշուառութեան մէջ կը սողորուի, այդ մտածութիւնը միայն զիս մղեց ընկերանալու այն մատնիչ փախստականներու: Քիտցիր իշխանիկ՝ որ անոնք այս հայկական հինաւորց ոստանը, այս պարխափները հիմնահատակ տա-
պալելու համար սարսափելի որոգայթներ պիտի լարեն, և իբնեց վատ առաջնորդը, ահա ձեր զխմացը... կարկամուած այս նողկալի ձերն է, որ մինչեւ այսօր պատկառելի է քեզ համար, երիասարդ իշխան:

— Սխալեցա՛յ...

Վաշտակ տխուր զայրութիւլ երբ իր սխալը խոստովանեցաւ, ամբոխը դարձեալ զարհուրելի գոռում գոչումով մահ սպառնացաւ այն վատ մատնչին. և այդ վայրկենին Արփենիկ խռովայոյզ՝ բացաւ իր բերանը.

— Վաշա՛կ, անփորձ եղբայր, ահա վերջին անգամ եւս շօշափելով տեսար դարձ ձերունի խնամակալիդ վատ նենգութիւնը: Ես պարտք կը համարեմ ատոր կործանիչ վարքը հրապարակաւ հաղորդել այս ամբոխին, որուն մեծ մասը գրեթէ բոլորովին տղէա է, և մինչեւ այս օր անիկա մեր ազգին և մեր նախարարական տան բարի հովանաւորը համարուած է...

Իսկ ամբոխը յուզուած կ'աղաղակէ.

— Հարկ չկայ անձանթ ապացոյցներու. բաւական է մի միայն այս վերջին մատնութիւնը. բաւական է մէկ մատնութիւնը, եթէ նոյն իսկ ան իր անցեալի մէջ ունեցած է շատ առաքինութիւններ, բայց իր ամբողջ կենօր վաստկած առաքինութիւնները, իր ամբողջ խորհրդական գործունէութիւնը այժմ իր մատնութեամբ սրբուած է մեր մտքէն: Հայրենիքին համար՝ ան ամենէն մեծ եղեռնագործու-
թիւնը — մատնութիւնը կատարած է, ան այժմ մեր ամենէն զազիր անհատն է, անարժան է զինուորական զգեստի, անարժան մեր հասարակութեան, անարժան հայ անուան: Ահա կրակը, կրակը վատ է. մահ, մահ, խայտառակ մատնչին:

Ու կեղծաւոր ձերը յուսահատ և կործանուած կ'իյնայ իր Վաշտակին ոտքը և կ'երկերաձայն կ'ազերսէ.

— Յանցաւոր եմ. իշխանիկ քու միջնորդութիւնդ և ամբոխին զթուփիւնը կը խնդրեմ:

Իսկ ամբոխը զայրագին կը գոռայ.

— Կրակին, կրակին մատնիչը:

Ծերը ճարահատ դարձեալ Վաշտակի ոտուքներուն պըլլուած կ'ազերսէ.

— Իշխանիկ, դու միայն կրնաս փրկել, ազատութիւն.

Վաշտակը շուարած կը մնայ, ու ժողովուրդը դեռ աւելի զայրացած կ'որոտայ .

— Հայրենիք իր մատնիչ զաւակներուն սիրա շունի... Մա՛հ, մա՛հ զագիր մատնչին : Իշխանիկ հրաման, հրաման տուր բղբիակնու :

Վաշտակ դարձեալ շուարած կը մնայ : Եւ այն ատեն Արփենիկ քաջարի խորխորութեամբ կ'աղաղակէ :

— Վաշտակ անհորձ եղբայր, կը տեսնեմ որ կը պատկառիս քու խնամակալէդ, կը տեսնեմ որ կը տատանիս մահուան վճիռը տալու : Եւ շուարումդ իսկ ես կը համարիմ՝ զիւցագնական սրտիդ թերութիւն : Իշխանիկ, դու եթէ կը զթաս, ես կը դատապարտեմ այդ գութը որ առաքինութիւն չէ, աստուածներու նողկալի է և ամբողջ մեր նախարարութեան և մեր զօրաբաժնին ատելի : Արիացիր Վաշտակ. հրաման, մահու հրաման...

Վաշտակ իր խորհրդականին նայելով կ'ըսէ .

Տե՛ս, Արբուն, կարճիկ եմ զիմագրել, կարճիկ եմ՝ զքեզ հայրենիքէն աւելի յարգել :

Սարսափահար ծերունին դարձեալ կ'աղաղակէ .

— Գթութիւն Հայրենիք. Հայրենիք զթութիւն :

Ամբոխը զայրագին կը պատասխանէ .

— Հայրենիքի մատնչին, մա՛հ, սո՛ւր, կրա՛կ :

Եւ այլ ես առանց Վաշտակի հրամանին սպասելու, Արփենիկ, ըմբոստացած, որոտացող պատգամը կը գոտայ .

— Հրաման է Ամբոխին . կրակին, կրակին տուէք վառ մատնիչը :

Արփենիկի հրամանին վրայ ամբոխը խոնուեցաւ մատնչին վրայ, և զայն բղբիակնով, մարմնայն մասերը նեանց բոցավառ կրակին մէջ և յաղթական աղաղակով սկսաւ ուրախանալ :

Կատարուած էր հանդիսաւոր վրէժխնդրութիւնը : Իրարու մէջ կը դրուատուէր Արփենիկի անական քաջասրբութիւնը, Հրանտի

անմեղութիւնը և փախստականին արդարութիւնը, իսկ Վաշտակ կը բամբասուէր...

Ամբոխի յուզումը դեռ բոլորովին չէր դադարած, երբ դարձեալ զանազան կողմերէ լսուեցաւ .

— Պէտք է ձերբակալել փախստականները . մատնիչ լրտեսներէն պէտք է ազատել մեր Տիրուհին :

Ու Վաշտակ վիրաւորուած սրտով պատասխանեց .

— Մտածուած է : Այն ժաման, երբ խորհրդատու ծերունին՝ զրդարտութեամբ կը յայտնէր այդ բոլորը, Արշամ՝ իր վիժխարի չորս քաջակորովներու հետ գաղանի մեկնեցաւ... Բերդականք ձեզ կ'ըսեմ, անոնք բաւական են Արմաւրի Տիկինին փրկութեան համար... Դուք յուզուած կը տեսնուէք, դուք նոյն իսկ ըմբոստացած ինծի դէմ... բայց ես արդար եմ...

Արդարութիւնը խոստովանելուն պէս, այլայլած Արփենիկի զերկը կ'իյնայ : Ամբոխը սրտաթունդ փրփրաւոր մը հեծելով, կը խոտվի. ու Արփենիկ ողջագուրելով իր մանկահասակ եղբայրը, սրտածմլիկ՝ կ'աղերսէ .

— Ո՛վ Վաշտակ, շողողուն ասուղ զղեակիս, ինչո՞ւ կը մարես բոցավառ սրտիդ ճառագայթները... և դուք մեր ցեղին ու մեր բերդին քաջամարտիկ զօրականք, ինչո՞ւ ձեր տխուր ցոյցերու խաւարին մէջ կ'ուզէք թաղել այս աստղը : Եղեանագործը որ իր շուռմներով զիւթած էր զրկիս արգարը, գտաւ իր արժանաւոր պատուհասը : Կանգուն են հայկազուն ոստանիս պարիսպները, անոնք ձեր ամրակուս կուրծքերուն կոթնած, պիտի չի փլչին մատնիչներու փողով հրախրուած խուժանին ուժին տակ . ձեր զիւցագնական յիշատակն անդադար պիտի երգէ զղեակիս արիւնստ շրթունքը, Ախուրեան ու Արաքս որ կը մանչեն մեր թշնամիներուն դէմ, իրենց վէտ վէտ ալիքներով պիտի ծափահարեն ձեր յաղթանակը : Վաշտակ... պոսակ չքնադագեղ երիտասարդութեան . սա ոսկեկուս

վահանգ, անցիր մեր ամբոխին ճակատը, փայլատակէ նիզակդ. պատերազմի մրրիկը որ հեռուն կը պատրաստուի, զղեակիս գարշապարին չի բախած պիտի պայթի մասնիչներու երկչոտ սրաին մէջ...

Ժողովուրդը կ'ոգևորուի օրիորդի մարտագու քաջալերական խօսքերէն, և միաբերան կ'ազազակէ.

— Ապրի՛ Արմաւրի յաւերժական աստուածուհին Օրիորդ : Ապրի մեր բանակին թաղուհին Օրիորդն քաջակորով : Զքեզ Արփենիկ, զքեզ Օրիորդ քաղցրանոյշ, առաջնորդ մեր բանակին, իշխանուհի զղեակիս կը գոչե՛նք : Վաշտակ թող արտասուէ իր ձեր մասնչին պիղծ մսխրին վրայ...

Վաշտակի դէմ ամբոխին զայրութիւն անընկճելի էր. զայս նշմարեց Արփենիկ, և իր հետորական խօսքերը անզոր համարելով գոչեց.

— Բերդականք թէ՛ կը սիրէք զիս, մի՛ առէք ձեր իշխանիկը :

— Մասնիչին զթացողը, Հայրենիքի անդուծ թշնամին է — ազազակեց ամբոխը :

Եւ այդ վիրատորոզ ու թունատորոզ խօսքերը, չափազանց վրդուվեց խեղճ իշխանիկին սիրտը. կրցաւ ըսել միայն.

— Ապերախ ժողովուրդ... ըմբոսա բերդականք...

Արփենիկ այլ եւս չկրցաւ սոսկալ երկու կողմէն զիմազորոյ ատելութեան, սրուն միակ պատճառն էր սղիտութիւնը :

— Բերդականք — գոռաց — ձեր զայրացկիտ փութորկին կ'ուզեմ իմ խօսքերս. Վաշտակ՝ քու խոցուած սրտիդ կը նուազէ շրթունքս :

Թօսէ՛ աստուածուհիդ. նուազէ քոյր. կը լսուէր շըշընկոցներու արձագանգին մէջ :

— Տգիտութիւնը, երախայութիւնը — ըսաւ Արփենիկ — կը սպանայ հիմնայատակ ընելու այս պարիսպները : Վաշտակ իր անփորձութեամբ, մանաւանդ թէ խորամանկ ձեր խորհրդատու խնամակալին թելագրութեամբ գործեց մինչեւ այս սխուր ըսպէս.

այդ խնամակալը մեր իշխանիկի բերանն կը զնէր այն ճոռոմ խրոխ պայթուցիկ և ռազմիկ խօսքերը՝ որոնք մի միայն փորձ ու առաքինի զիւցազներէ կրնան լսուիլ : Զար ձերը իր այս գործին մէջ նպատակ մ'ունէր. ան կ'ուզէր իշխանիկը ցոյց տալ խիզախ պետ մը, որպէս զի ամենուն զայն հաճոյ ընելով, ինքը գողունի կարող ըլլայ մեր իշխանութեան գաւազանը շարժել. և կարողացաւ : Վաշտակ անփորձ եղբայր, դու ուշ գրիր այն նենգութեանց, այդ սխալ քայլերը զքեզ առաջնորդեցին այս կացութեան. բայց քու երախայական պատրանքդ պիտի արդարանայ մեր քաջամարտիկ բերդականներու առջև : Գու որ միամտօրէն մինչեւ հիմա խնամակալիդ անմեղութեան դեռ կը հաւատաս, պիտի ատես զայն՝ լսելով անոր պատմութիւնը իր ամբողջ խայտառակութեամբ : Գիտցիր Վաշտակ՝ որ քու այն շար ձերունիդ՝ իմին հրամանովս կրակի մասնունելով, կատարուեցաւ մեծ արդարութիւն մը, որ կուտակուած է հին օրերէն. գիտցիր Վաշտակ՝ որ այդ խորամանկ մասնիչին աճիւնին վրայ Հայրենիքի այրած բերանը թոյն կը թքնէ...

Բերդականք գոռացին.

— Ապրի՛ մեր աստուածուհին, ապրի մեր Օրիորդը...

Ու ամբոխին խանդավառ գրուատող շառաշը, Արփենիկ ընդմիջեց շարունակելով.

— Գիտցիր Վաշտակ, որ Արբուն այն շար ձերուկը, որսորդութեան ատեն սպաննեց Շաւարշանի պետը զՍանատրուկ, և իր խարզախ ու վարպետ խորամանկութեամբ զայն յաւիտենական գաղտնիք ուզեց պահել ու արձանագրել արքունական մատեաններու մէջ. հաւատա՛ Վաշտակ, որ այդ վատութիւնէն առաջ՝ Արբունն էր որ կրօնքի կռիւ մղեց և կեղծաւոր կրօնամոլութեամբ Շղեխայի մէջ Անանուն թագաւորին հայածանք հանել տուա՛ նոր կրօնքի՝ Քրիստոս աստուածին հետեւող հայերուն դէմ. նայն խորամանկ շար սղին էր, որ Անանունի բարեկամ ձեռանալով զայն նորոգած

պալատին ընկած սինին տակ սպաննեց, թէև յետոյ իր այս գործը ձախորդ պատահարով մը հռչակուեցաւ. զիտցիր Վաշտակ՝ որ փառասիրութիւնն էր որ այդ գարշ ոգին ամէն քաջերու ու թագաւորներու կեղծ մտերիմն կ'ընէր: Հայ արքայական աթոռին վրայ իր շար ոգին կը սաւառնէր. ան նենգութիւն փշելով Երուանդ Արշակունի կասկածոտ թագաւորին՝ Սանատրուկի բոլոր ցեղը սրէ անցուց. իր մարդախոշոշ ծածուկ վայրագութիւնը հասուց մինչև Արտաշէսի յաղթանակի օրերը, հասուց մինչև մեր այս զղեակը, ու ոչ միայն մեր հօր վրայ թափեց Երուանդի ատելութիւնը և քրմականներու ձեռքով սպաննել տուաւ մեր հայրը, այլ և մեր սղաւոր պալատին մէջ իր խնամակալ կեղծ հայրութեամբ երկպառակութիւն ձգեց. զիտցիր Վաշտակ՝ որ նոյն իսկ կ'ըսուի թէ այդ արիւնարբու ծերը մեր երկու սիրելի եղբայրներու կորստեան պատճառ եղած է, և կ'ըսուի նոյնպէս թէ անոր խորհրդով դու սպաննեցիր իմ նաժիշտս, վասն զի իր վավաշոտ սերը արհամարհած էր ան և իբրև վրէժ նոյն գարշ շարը յարդօրեց որ զայն սպաննես: Եւ այսքան զզուելի նենգութեան հեղինակ դարձելին, տարակոյս չկայ որ նոյն իսկ քեզ դէմ գուաճանէր: Եւ գուաճանեց...

Արթնցաւ Վաշտակ, Արփենիկի խօսքերը ցնցեցին զինքը. իր մէջ կուտակուած զայրութը պոռթկաց գոչելով.

— Քոյր և սիրելի ամբօխ. կ'ատեմ միամտութիւնս, կը գատապարտեմ պատրանքս, և վահան իմ անփորձ իշխանութեանս՝ կը գրկեմ ձեր զէնքին հաւատարմութիւնը...

Բերգականք խոնուեցան իշխանիկին վրայ ու մեծագոյրդ ուրախութեամբ՝ զրկեցին զայն և թնդացուցին պարիսպները երկարօրէն գոչելով.

— Սիրտդ մեզի իշխանիկ. մենք և մեր ուժը քեզի Իշխանիկ... Ապրի Իշխանիկը, ապրի Օրիորդը...

Պ.

Ելլ լսուի մրմննջն.

— Ո՛վ Տաճար Անահտական, սիրակէզ, քնքուշօրէն սիրանոյշ: Ո՛վ սրբարան, վեհապանծ, շքնաղ՝ կալանաւոր ամպարիշտ քրմական խմբին: Չեփիւ, առաւօտեան սուրհանդակ, փշէ՛, տար հառաչներս մեհեանէն ներս և իղձերս՝ դուշակին նուազէ մեղմօրօր...

Բազարանի տաճարին աստիճաններու վրայ ինկած աղքատի մը հառաչներն են ասոնք, լսելի՛ միայն արեւածաղի մունջ հովերուն: Ժամանակէ մը ի վեր այդ անձը պատտած զգեստով և մազախով մը հոն կ'երեւնայ: Օրուան յառաջանալուն՝ անոր շոքս կողմը կը զիզուին ուրիշ աղքատներ, որոնք կը մուրան տաճարին այցելու ամբօխն: Ամառնային ամենէն ծիծաղկոտ օրը կը ծագէր. և հառաչակոծ աղքատը ախոր ընտանութեամբ կը խօսէր, կը վիճէր իրեն վիճակակից թշուառներուն հետ: Ան հաշմանգամ չէր, ոչ կոյր և ոչ ալ կաղ. երբ այլք կը բանային իրենց կսկիծներուն կջերը, ինքը կարեկցելով մտիկ կ'ընէր: Տառապաններու ընտանիք մը կազմուած էր հոն, ամէն աղքատ մէկ-մէկու ծանօթ էր, իրարու անուն տալով կը շաղակրատէին. միայն հառաչակու աղքատն անծանօթ էր: Կոյր ծերունի մը լսելով նորեկ աղքատին ձայնը, իմացաւ անոր անծանօթ ըլլալը. հետաքրքրուեցաւ ու ցամքած կզակը շարժելով հարցուց.

— Նորեկ ընկեր, աստուածները սրբն արցունքներդ. ո՛վ ես.

— Թշուառ մը քեզի պէս — ըսաւ ան — թափառական մը,

հասաչանքներու, լացի և սուգի խարազանով հալածուած երջան-
կութեան վայելքէն:

— Հայրենիքդ, գիւղդ:

— Ինչո՞ւ այդքան կը հետաքրքրուիս, թշուառ ծերուկ, հայ-
րենիքս գերեզմանն է:

Գերեզման բառը ծերունիին խոտոչացած աչուրներէն վազցուց
գառն արցունքներ: Ան կը վախնար մահուրնէ. մահուան լուրը
անոր երակներուն մէջ հոսեցուց զարհուրելի սարսուռ մը. գլուխը
հողմակոծ եղէգի մը պէս սկսաւ ծփծփալ. քաշուեցան սրունքնե-
րուն լարերն և կէս կաթուածահար՝ ծոցեցաւ ինկաւ գեախին: Նորեկը
տեսաւ անոր այլայլութիւնը, բայց չհասկեցաւ պատճառը: Աճապա-
րեց ու հարցուց.

— Թշուառ ծեր, հանդիսաւ եղիր, ինչո՞ւ կը յուզուիս. գրեզ
վիրաւորեցի՞:

Կոյրը գլուխը երկու ձեռուրներուն մէջ առած հեւ ի հեւ ար-
տասուելով՝ սկսաւ ողբերգել.

Մինչ գու գնացեր, իմ արեւ,
Մինչ գու թողեր զիս, արեւ,
Ընդ քեզ արեւ, ընդ քեզ
Աչացս արեւ չետես դարեւ:

Ծերունին սենէր գեղեցիկ երիտասարդ զաւակ մը, սրուն հետ
գիշեր մը գերեզմանէն անցնելուն՝ կոյսերու ուրուականները զայն
յափշտակեր էին. նոյն օրէն սկսեալ քայքայուած էր կեանքը,
գերեզման, մահ կը յիշեցըներ անոր իր միակ որդոյն յափշտա-
կութիւնը, և այդ կորստեան վրայ՝ խելագարած, ինքը իր ձեռուր-
ներով դուրս հանած էր մարմնոյն արեւները՝ երկու աչուրները,
ու մուրացկանի ցուպը ձեռքն առած՝ փողոցները ինկած էր: Իր
երգին իմաստը մերձաւորները նորեկին բացատրեցին: Ծերունիին
լալկան եղանակին, յաջորդեցին խմբուած թշուառներուն մեղամաղ-

ձիկ երգերը: Ընկեցիկ տղայ մը ի ծնէ ծուռ ստուրներով և ծոած
մէջքով, կոթնած իր հասա գաւազանին, տաճարին աստիճանները
կը թըջէր յորդ արցունքներով. ան ալ սենէր իր սրտածմլիկ երգը,
ան ալ կ'երգէր.

Ձեք իմ մայր ասացին,
Ձեք իմ հայր ասացին,
Ընկեցիկ գուցեցին,
Ընկեցիկ ասացին:
Ես անհայր, ես անմայր, ո՞վ զիս ծնաւ.
Անկաջ յաշխարհ ես անմայր ես անհայր:
Տերուհի Անահիտ, դիցանոյշ անոյշ,
Նուշ նուշ յաշաղդ իմ վերայ, արձակեա՛
կայծակ մաքուր հուր մաքուր.
Ի բոյս փոխեա՛, զիս անհայր,
Ի ծառ փոխեա՛, զիս անմայր...

Օրուան զուարթութիւնը բնաւ չէր մեղմեր այս թշուառ խըմ-
բին սրտակէզ ցաւերն: Մէկ մասը կ'երգէր, այլք իրարու կը պատ-
մէին անցուցարձ ամբոխին մէջ ծանօթ անձերու վարքը, բարքը,
և ամենէն աւելի կրակոտ շեշտերով կը բամբուէին ժլատ քուրմե-
րը: Հոն տխրութիւնը խտացած էր, վայնասուններու աղմուկը և
ողբասաց մուրացկաններու ներդաշնակ երգերը կը խառնուէին տա-
ճարին դռնէն դուրս թափող մեհենականներուն խառնածայն վայրագ
ու խուպոտ դողանջներու հետ: Եւ սրտի հետ խօսող, սրտի գո-
րովը յուզող ձայնը՝ միայն մուրացկաններու ներդաշնակ ողբն էր:

Նորեկը ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր քուրմերու վրայ պատ-
մուածքները. ստէպ սեղէն ելլելով կը մտնէր անտառ, հոն քիչ
մը կ'ուշանար, դարձեալ կու դար, կը խառնուէր մուրացկաններու
խմբին: Իրեն համար ձանձրանալի չէր այն խումբը. աղքատնե-
րու զրոյցները նորութիւններ էին, որոնց մէջէն կ'ուզէր իրեն մուծ
մնացած գազանիքն իմանալ: Քրմական զասէն մուրացկաններուն
ատելի էին Երուսաղ քրմապետէն մնացած փոքրածիւ չափահաս և

թունքներէն թռած յիշոցներուն բնաւ ուշադիր չըլլար: Գերազանցօրէն քարասրտութիւն մը ցոյց կու տայ հասարակութեան տառապեալ ճգնաժամերուն: Ամբողջ զիւզի մը բնակիչները մեծ հըրդեհէ մը խորտակուած և աղքատացած անոր ոտքը կ'իյնան, հիւժած սովալլուկ՝ ցորեն կը խնդրեն, սակայն՝ ան տմարդութեամբ կը մերժէ զանոնք, ըսելով որ իր ցորենը տաճարականներու նուիրական պարգեւ մ'է, նակից միայն քրմականք պէտք են կերակրուիլ. ան իր ցորենը սովատանջ մանուկներու բերանը նետեն պղծութիւն կը համարի: Բայց զու մի կարծեր որ անոր այս դործը սրբազան մելեռանգութիւն մ'է, ո՛չ. մեզի բոլորովին ծանօթ է իր գողունի այն ամէն աջակցութիւններն, որ կը կատարէ մի միայն իր ազգականներուն, իր ոտքը բծնողներուն և իրեն երեսն ի վեր շողոքորթողներուն. ան իր ազգականները կ'ապրեցընէ ինչպէս իշխանագուն մը արքունիքին մէջ. և ոչ միայն սրբազան ցորենէն օգտուելով թիկունք կ'ըլլայ իր մերձաւորներուն, այլ իրեն յատուկ գանձարան մը կ'ամրացընէ: Եւ զգուելի է ոչ միայն իր այս արարքներով, այլ և իր վիթխարի եսամոլութեամբ. ան հաստատամտութեամբ ինք զինքը կը կարծէ քրմականներուն ամենէն հանձարեղը. անսահման նախանձով կը հաշածէ քան զինքը գերազանց ուսեալ քուրմերը, և նախանձին վայրագութիւնը կը սասակացընէ երիտասարդ տաղանդաւոր քուրմերու վրայ: Տես սա իր զգեստներուն ճոխութիւնը, դեռ այդ հագածն ոչ ինչ է. երբ տաճարը մեծ տօնախմբութիւն մ'ըլլայ, ան Մոզպաշտէ քրմայեալէն կ'որոշուի իր փառահեղ, պճնազարդ պարեգօտով և ոսկեհիւս ծիրանիով, շոպլ ճոխութիւն մը որ քրմայեալին վրայ չենք տեսած բնաւ: Ու այս ամէնը կը կատարէ սրբազան ցորենի ստակէն գողնալով, և այն ցորենը աղքատին տալը՝ ինքը սրբապղծութիւն կը համարի...

Նորեկը ուշադրութեամբ մտիկ ընելով, հետաքրքրուեցաւ հարցոց.

— Այս ալ Երուազի քրմականներէն է:

— Այո՛:

— Ինչո՞ւ Արտաշէս Երուազը սպաննած ժամանակ՝ զասոնք ալ սուրէ չանցուց: Ինչո՞ւ ապրին ասոնք քանի որ աղքատներուն համար զոյց են ասոնց սրտի դռներն. քանի որ աշուրնին ցամբած է, արտասուք մը չեն թափեր խեղճերու, տառապալներու վրայ: Ի՞նչ օգուտ ասոնց նուիրական աստիճանները և պաշտօնները՝ քանի որ ասոնք կ'ապրին իրենց սրովայնին, իրենց տխմար եսամոլութեան համար: Ըսէ միայն այս երկո՞ւրն են, թէ ասոնց նման դեռ հին քուրմերէն մնացած են ուրիշներ ալ:

Լուսնոտը այրած սրտով պատասխանեց.

— Չէ, դեռ ասոնց զասակարգէն կան ուրիշներ ալ, թուով սրչափ՝ չեմ գիտեր: Արտաշէս իր սպարապետին շնորհիւ զասոնք ապրեցուց: Ճիշդ է մեր աշխարհի սպարապետը շատ սիրելի է. ամբողջ մեր երկիրն անոր վրայ կը զմայլի, կը դրուատէ անոր գեղեցիկ գործունէութիւնը, մեր թագաւորութիւնը վերականգնող քաջագործութիւնը, սակայն իր բարեմիտ բնաւորութեամբ կը խաբուի չարերէն. և այդ պատճառաւ, ան միջնորդ եղաւ այս վատ ու խարդախ քրմականներուն ողջ մնալուն: Բայց Բազարանի՝ Անահիտ և Ապօղոն արդարութեան վրէժխնդիր են, մենք ամբողջ ընկճեալ մեհենականներուն հետ՝ անտարակոյս բերկրութեամբ պիտի տեսնենք այդ խարդախ պաշտօնեաններուն կործանումը, և այդ օրը արդէն հեռու չէ. անոնց վայրագութիւնն և նենգութիւնն իրենց վրայ կը կուտակէ անդիմադրելի պայքար մը, որուն պայթելուն՝ պիտի փրչին այդ մարմնեղէն պիղծ կուռքերը: Արտաշէս իմացած է անոնց խարդախութիւնը, հասկցած է անոնց ամէն սրովայնիոյ քաղաքականութիւնը, և սպարապետն ալ այլ ևս ըմբռնած է իր բարեմիտ միջնորդութեան սխալը: Պատուհասը կը հասնի մեղմօրէն, խոհեմութեամբ:

Լուսնուսը իր պատմութիւնը չվերջացուցած, աղքատներուն ամբոխը միաբերան սկսաւ պաղատանքի նուագող երգ մը: Մոգ-պաշտէ քրմայեան էր որ կ'ելէր տաճարէն և առջեւէն կ'երթային կիթառահար երիտասարդ քուրմեր և քրմանոյշներ, սեւադէմ թաւամօրուս երկու քուրմ՝ քրմայեանին ետեւէն կ'երթային: Ինչ որ կ'երևնար, աղքատները Մոգպաշտէին վրայ սրտանց գորով մը ցոյց կու տային. անկեղծութեամբ կը նուագէին:

Անահտայ դիցանոյշ մօր քերուշ,
 Անահտայ՝ մեհենապետ վեհապետ.
 Յնծա՛ ընծայ Անհատական ընծայ.
 Յնծա՛ մեհենապետ մօր Անահտայ.
 Ժախ երկին և երկեր, ժախ դուր ռ գորով,
 Ժախք դուր մեհենապետ, ժախք գորով վեհապետ:

Գորովալիր տեսարան մ'էր: Անահտայ բարեգութ զիցանոյշ մօր՝ արեանուսը թարգման և միջնորդն էր այն քրմայեանը, աղքատներուն սրտաճմիկ տեսարանը, անոնց անկեղծ գովաբանութիւնը, անոնց հառաչակոծ պաղատանքը կը յուզէր Մոգպաշտէի բուխ սիրտը. ան առատաձեռնութեամբ իր զանձանակը կը բանար, թշուառներուն ամբոխին մէջ կը տարածէր իր անձնական քանքարները. սակայն իր ետեւի երկու պաշտօնեաները չէին ախորժիր իրենց վեհապետի զթառատ ողորմածութեան. կը մրմոռային և կը արանջային. ոչ միայն սեւամորթ, այլ և սեւ սիրտ, սեւ սգի տաճարականներ էին, մին կատան զոհարարն էր, միւսը պատգամաւորը: Ասոնք ալ հին քուրմերէն մնացած էին, անգթութիւնն իրենց մէջ մարմնացուցած կ'ապրէին ու կը վարուէին: Քրմայեանը կը վշտանար անոնց անմիտ տրտունջներէն, սակայն զերապանծ համբերութեամբ լուս կը մնար, և կը շարունակէր իր ողորմութիւնները: Նորեկը մենջ ու գլխիկը մուրացկանի զիրք մը բըռնած էր, բայց լրտեսի աչքով գողունի կը դիտէր շարախօսուած

ու անարգուած հին քուրմերը: Քրմայեանին յաջորդեց ժողովրդեան խումբը, որ բազմութեամբ սկսաւ տաճարէն դուրս գալ. անոր մէջն ալ կը զանուէին շատ ողորմածներ, որոնք իրենց քանքարները աղքատ մուրացկաններու չէին խնայեր. և փոխարէն կը ստանային ցաւագարներու, հաշմանդամներու սրտերէն խնկուած օրհնենք և սրտաշարժ մաղթանքներ:

Տաճարին դուռը գոցուելու վրայ էր. սրբազան անտառին մէջ գրեթէ բնաւ շշկոց մը չէր մնացած. տաճարն իր աստուածային կուրբերուն հետ լսիկ կը հսկէր Ախորեանի դաշտերուն և Երուսաղիմի գալիերտի աւերակներուն վրայ. կը լսուէին մի միայն շատախօս մուրացկաններու փառաբանութիւնները, բամբասանքները: Ամբոխը կ'անհետանայ. նորեկ զինուոր մը միայն աղքատներու խմբին մօտ, շիրմի մը ստուերին տակ կը տարածուի կը մնայ: Վերարկուն կը ծրարէ և գլխին տակ գնելով՝ կը սկսի քուն կեղծել: Աղքատներն ասոր ուշադիր չէին, ասով չէին հետաքրքրուեր: Իւրաքանչիւրն իր ողբերը մնչելով, կը սկսի առած քանքարները համբել. մին իր ընդունած առատ ողորմութեան վրայ կը ցնծայ, միւսը նուագութեան վրայ կը հառաչէ. իսկ լուսնուսը նորեկին խնդրանքով՝ կը շարունակէ քուրմերուն պատմութիւնը: Մանրամասն կը նկարագրէ նաեւ սեւամորթ զոհարարին ու պատգամաւորին վարքն ու բարքը: Պատմելու ժամանակ լուսնուսը կը սկսի յանկարծական ջգածգութիւն մ'ունենալ. ձեռքի գաւազանը կ'իյնայ, ստուերները, ձեռուրները և ամբողջ մարմինը կը զոզըզայ, կը կարմրի, կը փրփրայ և խոպոտ շնչատութեամբ կը հառաչէ. քուն կեղծող զինուորը տեղէն ցածկելով, մէկ քանի աղքատներու հետ անոր քով կը մօտենայ. սովորական հիւանդութիւնն էր, որ վարձեալ կը տանջէր խեղճ մուրացկանը. նորեկ աղքատը տարօրինակ այլայլութեամբ բռնած էր անոր ձեռքն և կ'աշխատէր որ ցաւագարը չգոցէ մատուերները, սակայն ինքն իր զլուխը մոռցեր էր վար բռնելու,

գէմքը որոշ կը տեսնուէր, կանացի կերպարանք մ'ունէր, զոր մերձաւորները նշմարեցին, նոյնը զիտեց ու անդրադարձաւ զինուորը, ու իր ուշադրութիւնը բոլորովին անոր վրայ լարեց. այլք մինչդեռ մեծ հոգածութեամբ լուսնոտին ուշաբերութեան կը պարապէին, զինուորը ծայրայեղ ուրախութիւն մը կ'աշխատէր խեղճել իր տրոփող սրտին մէջ. աշուրները կը սեւեռէ նորեկ ազգատին վրայ, և երբ պատահաբար այդ երկու օտարականներուն աշուրներն իրար բախեցան, յանկարծական ցնցող տարտու մը խուժեց անոնց երկուքին երակներուն մէջ. երկուքն ալ կը մտածէին թէ արդեօք մէկըմէկ ճանչցան: Ազգատ նորեկը աճապարեց՝ տաւ մտաւարը մտաւ անտաւ: Լուսնոտը սկսած էր հանգստանալ, կը լսուէր շնչառութեան խոխոտոցը, փրփրացումը նուազած էր. ազգատներէն ոմանք զինքը գրկեցին տարին փափուկ խոտի մը վրայ հանդիպեցուցին, ուր խեղճ ցաւագարը ընկաւ խոր քունի մէջ. այդ լաւ էր իրեն համար: Այն միջոցին օտարական զինուորը փախչելու ժամանակ գտաւ, պլլուեցաւ վերարկուին մէջ, և հակառակ ճամբաներով շտապեց, հասաւ անտառը մանող ազգատին, որ դեռ շուարած քայլերով կ'աճապարէր, խոյս կու տար: Չինուորն արծուի խորթութեանց աշուրներով զննեց, զիտեց չորս կողմը. անտառին մէջ ինչպէս կրնար որոշել՝ որ զինքը լրտեսող մը չի կայ. սակայն իր թանկագին որսը աշուրներէն չուզեց հեռացընել, անոր հետամուտ եղաւ. ազգատը ետեւ չէր նայեր, շարունակ մոլորեցուցիչ ճամբաներէ անցնելով, երթալով կը մօտենար անտառին ամենէն խիտ ու մութ կողմերը. հասաւ հին աւերակ և կիսակործան փոքրիկ կոտան մը, հոն ճեղքուած պատէ մը ներս մտաւ. զինուորը շնչարգել՝ արագաբար զիտեց հոն, ազգատը մեհեանին կամարակապ դռնէն ներս կը մտնէր, զինուորը տեսաւ որ հոն ուրիշ մարդ չի կայ, կիսաշունչ սրտատրոփով մը մեղմաձայն,

— Տիրուհի...

Գոչեց, թաւ քովը և փոռեցաւ անոր ստուըններուն առջև: Չինուորին աշուրները չէին սխալած: Ազգատի զգեստն Արմաւրի Տիրուհին չէր կրցած սքողել: Տիրուհին Տուրկին՝ Լուսնոտին քով արդէն հասկցած էր որ այն օտար զինուորն իր բերդականներէն մէկն էր. սակայն տղէտ ձեւանալով հարցուց.

- Դժու ըլ ես:
- Տիրուհի, անարգ բերդականներէկ մէկը...
- Լո՛ւ, եկուր ետեւէս:

Մտան դռնէ մը ներս՝ պատին քսուելով՝ սինապատ նեղ ճամբայէ մը առաջ գացին. լոյսը միայն տանիքի բացուած խոռոչներէն ներս կը թափանցէր. հասան քարանձաւի մը բերնին՝ շարունակեցին քայլերնին. անցքերնին դեռ աւելի նեղցած էր և բոլորովին մութ, սարսափելի որսալուստ շառաչ մը կը լսուէր. ժայռերու նեղ պատառուածքներէն Ֆշացող և անդունդներէն վար թափող Ախուրեանի ջրվեժներու ահարկու ձայնն էր: Նեղ ներքնուղիներով իրարու հաղորդուած բնական քարայրներէ անցան: Տուրկին կանգ առաւ բարձրագմբեթ անձաւի մը մէջ, ուր փոքր ծակէ մը մտած արեւուն ճառագայթը կ'անձրեւէր լոյսի շողեր. զինուորը պատկառելով զիտեց իր տիրուհիին գէմքը, որ իր պերճ խիզախութիւնը դեռ չէր կորսնցուցած. պատռած զգեստներու մէջ անոր վեհաշուք կազմուածքն աւելի դուրս կը ցուար, երեսին խորշոմները հասուն վարդի մը քնքուշ ծալքերէն չէին տարբերեր: Տիրուհին անտարբեր անժպիտ զիրք մ'առած, հարցուց.

— Բերդական, ինչ կ'ուզես: Ինչ զիտամք այս կողմերն եկած էիր. ինչո՞ւ թողեր էիր Արմաւիրը: Ազգատ ես, ոչ ոք կը լսէ, խօսէ համարձակ:

Չինուորը պատմեց բերդին մէջ ուրախ ու ախուր պատահարները, իմացուց Յարակի գտած նամակը, բանտարկեալներու փախուստը: Տուրկին երբ իմացաւ անոնց փախուստը, զարհուրելի այլալուրթեամբ կտրեց զինուորին խօսքն ու հարցուց.

— Հիմա փախստական բանտարկեալներն ո՞ր կը գտնուին : Անոնք այս կողմերը կրցան հասնիլ :

— Ո՛չ Տիրուհի : Փախստականները զեռ Արմաւիրէն մէկ քանի ասպարէզ հեռացած չէին, անոնց մասնիչ բերաններուն զեռ ո՛ր է թշնամիի ականջը չմտեցած, իմ և բնկերակից զինուոր-ներուս սուրը մխեցաւ անոնց բերանը : Տիրուհի, հաւատա, որ ըմբոստ ձեռնարկը զեռ ոչ ոք իմացած է. հոս անտառիս աջակողմը բարձրացած վայրենի ժայռերուն վրայ կը թափափն իմ բնկեր-ներս. ես երկու օր է որ այս կողմերը կը շրջիմ, կը մտնեմ ամբոխին մէջ, տաճարին մէջ : Նպատակս էր իմանալ թէ արդեօք Արմաւրի պարիսպէն խիղախ գործիչ լուրը հոս հասած է թէ ոչ, ահա պարզ այս հետաքրքրութիւնը զիս մղած է հոս :

Տուրկինի աչուրներէն ուրախութեան արտասուք կաթկթելով, համբուրեց իր անձնանուէր զինուորին ճակատը և բաւ :

— Ապրի՛ս առաքինի զինուոր : Խօսքերդ մարեցին խողւայոյց սրտիս յանկարծական հրդեհը : Եկուր ինձի հետ :

Կը շարունակեն ճանապարհներն, և բնական լաբիրինթոսի մը ամէն որոգայթատ որդիներէն անցնելէն վերջը, կը հանգչին տափակ քարանձաւի մը մէջ, սրուն կողմնակի պատառուածքէն կը թափէր արեւու կենդանարար առատ լոյսը իր ախորժելի շերմութեամբ. հեռուն մութ խորշի մը մէջ յարգի վրայ տարածուած կը տեսնուէր մարդու մը ստուերը : Եւստով Տուրկինի առջև կանգնեցաւ պատրաստական ծառայ մը : Տիրուհին նշմարեց բերդականին շուարեալ դիրքը, դարձաւ անոր և բաւ :

— Այս նոր տեսարանը ինչ որ կը գուշակեմ քեզ շուարում կը պատճառէ. հանդարտէ, բերդական. ահա մէկ քանի օր է որ իմ արքունիքէս ես հեռացած եմ, հեռացած եմ պալատական հանգստութենէս, հեռացած եմ զիցանոյշ Արփենիկէս, զիցազն Վաշտակէս և քնքուշ Յոլակէս : Դառն է այս բաժանումը, լեզի

իմ թափառական կեանքս, տարօրինակ իմ աւազակային խիզախութիւնս, տարօրինակ իմ եղեռնական դիրքս : Այ՛ր ինձի չի վայելեր այս վիճակը. սակայն վրէժնորութիւնը մղեց զիս, բոլոր-կեցուց երակներուս արիւնը. ես յարգեցի հերոսական ըմբոստութիւնը, անհաւատալի քաջագործութիւնս լրացնելու մօտ եմ, կը սպասեմ արիական օրուան, կը սպասեմ ամենէն մեծ վրէժխնդրութեանս յաղթանակին : Անահիտ մեծ է, մեծ է մեր զղեակի Դիցուհի Մայրը, ան մարգարտի պիտի փոխէ այս կայլակները, որ վրէժնորութեան կրակոտ աղբիւրէն կը բղխին :

Ան կ'արտասուէ. կը յիշէ իր արքունիքը, կը յիշէ իր ներկայ դերքը, կը յիշէ մեծ վրէժնորութեան օրը. ու հեկեկալը սաստկանալով, կ'ընդհատէ խօսքերը : Չինուորին սիրան ալ կը բարականալով, կ'արհամարհէ ինքզինքը, կ'արհամարհէ կնոջական թոյլ սրբատաբուխ գորովը, և կը շարունակէ խօսակցութիւնը :

— Այն ստուերը զոր կը տեսնես, ունի իր պատմութիւնը. և այն ծառան օտար չէ, զիտէ զինքը, պիտի ճանչնաս, լարէ ուշադրութիւնդ :

Եւ այս բնեւուն՝ ծառան պլլուեցաւ զինուորին :

— Արշամ, հրամանատար սիրելի...

Ծառան ճանչցաւ իր հրամանատարը, և Տուրկին որ Արշամը կը կարծէր սովորական բերդականներէն մէկը, իմանալով որ նոյն ինքն հրամանատարն է, սրուն քաջագործութեանց համար շատ սիրելի էր իրեն, յանկարծական թափով մը գոչեց.

— Ներէ՛ քաջդ Արշամ, դեռ չէի սրտած ո՞վ ըլլալդ. զքեզ համարած էի բերդական զինուորներէն մէկը : Ուրախ եմ որ զիս մխիթարողն և լրտեսներու խուժանէն ազատողը՝ դու ես համա կրելի հրամանատար :

Արմաւրի մէջ Արշամ հանրութեան վրայ ձգած էր հրապուրիչ համակրանք մը, սիրելի էր իր բնատուր անկեղծութեամբ, առաքինի գործերով և անձնանուէր քաջարի պատերազմական կորու վամաութեամբ: Ծառան անոր ձեռքը մեծցած հին զինուոր մ'էր, շատնց գղեակէն հեռացած էր և կորսուած կը համարուէր: Արշամ գլուխը իր կարօտալիք զինուորը: Դարձաւ Տուրկինին և խնդրեց.

— Տիկին, ներէ որ հարցնեմ ասոր իր պատմութիւնը:

— Արշամ, անոր պատմութիւնն արդէն խօսքերուս շղթան կը հիւսէ, դու ինձ մտիկ ըրէ: Դղեակէն հեռանալէս վերջը, իմ գործս գիւցազնական եղաւ. չեմ գիտեր որ աստուածն իր աներևոյթ ձեռքով առաջնորդեց զիս, անշուշտ Անահիտը. փա՛ռք հոյն սակեզի Մօր. ես խուզարկելով իմացայ թափառական սրտով զաւակներուս տեղը, որոնք այս մեր անցած խիտ անտառին մէջ դրած էին իրենց վրանը, ունէին ուրիշ ընկերներ, և սրտորդութեամբ կ'ապրէին. խղճալի չէր իրենց այդ վիճակը. անձնատուր եղած արքունական գրօսանքի, ազատ օգի մէջ կը շնչէին, կը սնանէին իրենց սրտերով և ընկերական քաղցր յիշատակներով կը մխիթարուէին. հաճոյքը և վայելքը չափաւոր էր. տեսայ որ սուտ էր այն ամէն զրոյցները, որ կ'արատաւորէին զաւակներուս պատիւը: Եւ այս զինուորը՝ որ իբրև կապարճակիբ հեռացած էր մեր գղեակէն, բնաւ բաժնուած չէ իմ իշխան զաւակներէս. ան՝ հաւատարմութեամբ ծառայեր է իրեն տէրերուն, մասնակցեր է անոնց գեղջիկական բերկրապատար հանգէսներուն և ինքն իր ձեռքով կատարած է ամէն նիւթական ծառայութիւն: Այս տեսարանը՝ սրտիս խաւարին փայլատակեց մխիթարութեան առաջին հրաշալուս ճառագայթը: Չեանարկս յաջող էր: Յառաջ վարեցի մտադրութիւնս: Իշխանազուններս այս հաւատարիմ զինուորին հետ՝ ընկերացան քնձի: Արաքսի ժայռերուն աւազակախումբը մեր ամենէն պարարտ

սրտերը պիտի ըլլային, մեր աշտրններն անոնց գարշիլի ստուերնեւրուն վրայ էին. տաժանելի թափառականութեան մասնուեցանք: Խնդիրը վրէժնորդութիւն մ'էր, երկու երիտասարդ արքայավայել որդուցս արեան գինը պէտք էի խնդրել: Թափառեցանք աւազակներ և սրջերուն մօտ: Փոթորկալից գիշեր մ'էր, Արաքս կատաղաբար կը մոնչէր, յուզուած էր, նաւարկութիւնն անհնարին, որով ելուզակներու՝ կը պակսէին սրտեր. կը դուշակէինք որ այդպիսի օր մը, անոնք ի հարկէ սըմբուած պիտի ըլլային իրենց սրջերուն մէջ: Ժայռերուն վրայ կուտակուած մրրկալից ամպերն իրենց առատահոս յորդ ջրերովն չկասեցուցին մեր քայլերը: Անզոյշ, անխոհեմ խիզախութեամբ մօտեցանք աւազակներու քարանձախն. այս քաջակորով մարտիկը լրտեսեց շուրջը. մտաւ այն քարայրին մէջ, ուր կը գտնուէին աւազակները. քարայրին մուտ խորշէն տեսաւ զանոնք. մէկ կէս քան կէս արթուն պահապանէն դատ, միւս չորսը կը խոկային: Քիչ մը ատեն անցնելէն վերջը, զինուորը մեզի ձայն տուաւ, հոն հասանք, պահապանը զոնէն դուրս, գիսկնացած՝ զլուխը արեան մէջ թաթխուած ինկած էր. հասկցանք որ զինուորն անձայն՝ հերոսական ամենէն դժուար գործը կատարած էր. իշխանազուններս անշուշտ մտան քարայր, դուրս առին աւազակներու զէնքերը, յետոյ ամէնքնիս մէկ թափով մուկնաբար ինկանք անոնց վրայ, մեր սուրն և նիզակ մխեցինք անոնց կոկորդը. աղաղակ հանելու ժամանակ չմնաց, երեքն անշնչացան, մէկը միայն մեր ձեռքին մէջ կալանաւոր մնաց, զոր դուրս հանելով պրկեցինք կզակը և մեզի հետ բերինք հոս: Այդ օրսը մեզի պէտք էր: Հարցափորձի համար հարկաւոր էր: Եւ ինձի համար ահռելի թափառականութիւնը, խժկութիւնը ընտանեցած, տառերնացած էր վրէժնորդութեան սրբազան զաղափարով: Մխիթարութեան երկրորդ կայծն ալ սրախ մնայլ ամպերուն փայլատակած էր. արիւնարբութիւն մը՝ նուիրական և պաշտելի՝ գործուած էր: Կը մնար հե-

տախտուութիւնը: Մեր կաշանաւորը մեզի յայտնեց ամէն գաղտնիք. անկէ իմացանք որ գործեալ Երուանդի քուրմերը՝ Տուրի այն զազիր թշնամիները, գաղտնի այդ աւագակները յարզորած էին որ ջնջեն մեր նախարարական ցեղը. և զիտնալով որ իմ անդրանիկ երկու իշխան վաւակներս մեր զղեակին աննման վեհապետներ պիտի ըլլային աւագակներուն ուշադրութիւնը անոնց վրայ կը հրաւիրեն. նիւթապէս վարձատրելով, կը մզեն զիրենք որ անպատճառ սպաննեն իմ այն հարագատներս: Եւ իմացած էի որ Արաքսի շուրթունքին վրայ ցցուած ժայռերու աւագակախումբն սպաննած էր այդ զաւակներս. այդ լուրը կ'ուզէի ստուգել և ստուգեցի. ճիշտ էր, նոյնը հաստատեց կաշանաւորեալ աւագակը: Այդ ելուզակներն իշխանազուններս կը տանին իրենց սրջը, ուր սաստիկ տանջելէն յետոյ, կը կարեն անոնց ստուրներն և ձեռուրները, ու բարձրաբերձ ժայռերէն՝ Արաքսի վհերուն մէջ կը նետեն ողջ ողջ: Գիտցիր, Արշամ, որ այս զարհուրելի եղեռնագործութեան հաւասար վրիժառութիւն մը եղած չէ. կաշանաւորը զեռ ողջ է, հոն այն ստուերն է, որ իր խումբին անգութ գործին համար պէտք է ողջակէզ ըլլայ վրէժխնդրութեան սուրբ պատուհասին. անգթութիւնը՝ անգթութեամբ կը վարձատրուի. ես իմ նախնիքներէս ամենէն խիզախներն ինձի օրինակ առած գործած եմ, և այդպէս պէտք եմ շարունակել. մենք ունեցեր ենք թոյլ վեհապետներ. այդ ներսդամիս, ոչխարամիտ և աննկարագիր թագաւորներուն օրով է որ Հայաստանի լոյսը խաւարեցաւ:

Ստուերը տարօրինակ կերպով շարժեցաւ, ան կ'ուզէր ոտքի ելլել, բայց չէր կրնար. Արշամ անոր մօտեցաւ, տեսաւ որ ան կաշկանդուած էր: Տուրիին՝ Արշամին ուղղեց իր խօսքերը.

— Եկ հոս, Արշամ, թող այդ զազիր սրտը, ես քեզի պատմեցի իմ մտադրած ծրագրիս կատարման մէկ մասը. եկ հոս, քեզ ցոյց տամ աշուրներուզ զեղազուարճ պատկերներ, թող այդ զազիրը,

առ ժամս թողունք վրէժխնդրութեան պատմութիւնը. ես իմացայ Արամուրի վիճակը և դու իմս: Մինչեւ իշխանիկներու գալը՝ զիտենք այս տեսարանները:

Գնաց բռնեց Արշամին թեւէն, տարաւ քարանձաւի մեծ պատառածքին քով, բարձրացան տափարակ ժայռի մը վրայ: Տեսարանը հիանալի էր. Երուանդակերտի աւերակներն իրենց տխրազղեցիկ մունջ լեզուով՝ սրտածմելի պարտութիւն մը կը մնչէին. անձայն լեզու մը ունէին, որ աւելի ողբ մ'էր, ախորժալուր՝ զիտողներուն. սրտնք անոնց մաղձոտ պատկերով կը յագեցընէին իրենց վրէժխնդրութիւնը: Արամուրը հետուն բարձր բլրան վրայ, կ'իշխէր իր խորհրդաւոր պարիսպներով. զիտողներուն աշուրները ցորենաշատ դաշտերէն և երիզած և ճանապարհներէն յոգնած, կը հանգչէին այն ոստանին վրայ. գտած էին ամենէն զիւթող պատկերն որ խանդակաթ հրապոյրներու մէջ կ'օրորէր իրենց երկուքին մտածութիւնը: Գղեակի սրածայր ակօսները կը նմանէին նիզակներու՝ սրտնք Տուրիինի յուսահատ պարտութեան՝ պատրաստ էին ամպերու մէջ մխրճելու, պատրաստ՝ թշուառութեան, անբախտութեան թաքուն աստուածը խոցելու: Իսկ աշտարակի շոշոուուն գմբէթը որ արեւուն ճառագայթներուն քնքուշ համրոյրներով կը սիրահարուէր, յոյսեր կը ժպտէր զիտողներու աշուրներուն: Մասնութիւններ բազմաանասակ կը խառնուէին իրենց քարաժայռի ստորոտէն սուրացող գետին ալիքներուն հետ. հետուն հմայիչ էր, մօտը, ստուրներուն տակ՝ վայրենի ու ահռելի անդունդն՝ Ախուրեանի սեւ ջրով կը պղտորէր Տուրիինի յոյսերը: Հակազղեցիկ պատկերներու վայելքը երկար չեղաւ. լարիւրինգոսի անցքերէն խուճապող ձայն մը ստուարանալով կը մօտենար. անսովոր նշանակութիւն մը կար այդ արձագանգող մտունչներուն մէջ, ծանօթ կուրծքերէ հնչուած, բայց անծանօթ նշանակութեամբ ձայն մ'էր. Տուրիին գարձաւ Արշամին և ըսաւ.

— Արշամ, թշնամին չէ, բայց բովարեր կ'երեւի այս աղա-
զակը. սպասենք:

Եւ ահա Տուրկինի սրտուգ զաւակները ներս խռժելով, ան-
զուսպ արցունքներով ընկած իրենց մօր վրայ. Տուրկին շուարած
սկսաւ հարցնել.

— Խօսեցէք, զուժեցէք, ի՞նչ կայ, ի՞նչ տխուր նորութիւն:
Եւ մէկը զաւակներէն՝ խոշոր քարի կտոր մը առնելով, արձակեց
կալանաւոր աւազակին վրայ, զայն բղկտելու պատրաստ էր. ար-
ծուի զիշատող ճիրաններն անոր ցոյց տալով, աղաղակեց.

— Այ տարտարոսի լպիրշ վիժած. զեռ ողջ ես. բաց բերանդ,
խօսէ, մէր են մեր եղբայրները...

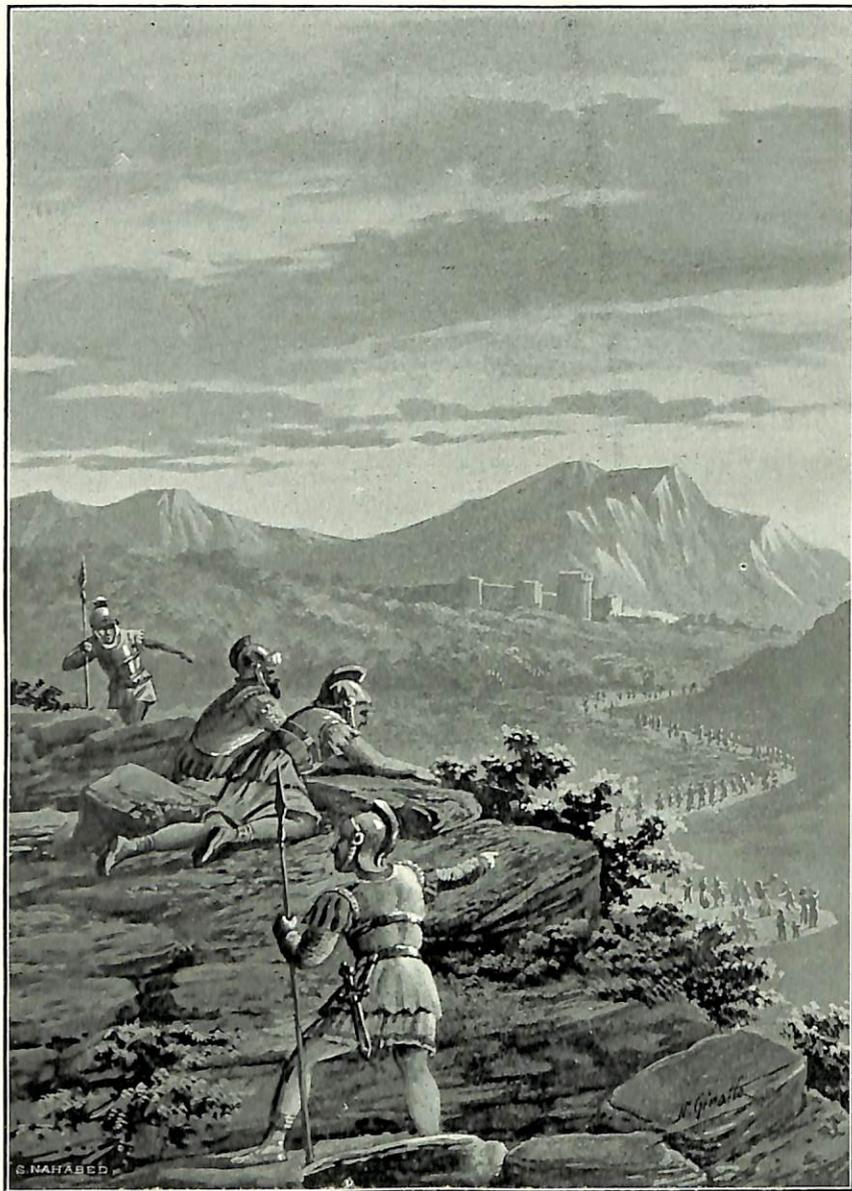
Տուրկին այս լսելուն, զեռ աւելի շուարեցաւ, ան կարծեց որ
աւազակներէն սպաննուած զաւակներն ողջ են: Աղաչեց զաւակնե-
րուն որ հանդարտին, իմացընեն նորութիւնը: Իսկ անոնք՝ սրտա-
բուխ հառաչներով աղաղակեցին.

— Մայր որդեսպան ես... մայր եղբայրասպան ենք...

Մեծագոչ վայնասուն մը որոտաց: Չաւակներն առաջ տարին
իրենց գոյժը.

— Մայր, մեր նոր բնկերակից որսորդներէն իմացանք, մեր
անմեղ բայց ահոելի եղանագործութիւնը. Արաքսի ելուզակները զոր
սպաննեցինք, անոնցմէ երկուքը մեր հարազատ եղբայրներն էին...

Տուրկին այս լուրը լսելուն, թալիացաւ և փռուեցաւ գետին. իսկ
ողաբները կալանաւորին վրայ յարձակելով, իրենց զայրութէն բռն-
կած, զայն նետեցին քարայրէն դուրս, վիթխարի անդունդէն վար:

«Արշամ էր ընկերներով կը գիտէր այն խուժանը, որ թափօրով շղթայ մը կազմած, կ'երթար գէպ ի կոտառն» : Էջ 67 :

Ե .

ՔԱԳԱՐԱՆԻ մօտ՝ բլրան վրայ, Արշամ իր ընկերներով կը գիտէր այն խուժանը, որ թափօրով շղթայ մը կազմած, կ'երթար գէպ ի կոտառն : Հանդիսաւոր տօնախմբութիւն մը կար անոնց երգերուն և աղաղակներուն մէջ : Այդ ամբօխը ձեւացած էր Արտաշատի և անոր շուրջ զանաւազան ընտանիքներէն . առաւ կանուխ անոնք ճամբայ ելած էին, արքունական և զինուորական խմբերէն . աւելի հետաքրքրական էին մշակ և ուամիկ բազմութիւնը : Ասոնք ճանապարհին՝ տեղ տեղ կը հանդէպէին, անհունապէս զուարթ, աչմրկալից երգերով կը հնչեցընէին ձորերն և դաշտերը : Արշամի խումբը վերէն կը զուարճանար այդ ամբօխով : Անոնք լրտեսի աչքով կը դիտէին, բազմութեան մէջ կ'ուզէին գտնել Տուրկինը : Բայց իրենց Տիրուհին հոն չէր : Ահաւելի դուժին վրայ, ան սրտաբեկ, թողուցած էր քարայրն և իր փոքր ազան գիրկն առած կորսուած էր անտառին մէջ :

Ամբօխին այդ հանդիսական շուն կրօնական նպատակ մ'ուներ : Արտաշէս հրաման հանած էր որ Բագարանի կուռքերը փոխադրուին Արտաշատ, ուր Անահայտայ համար մասնաւոր նորակերտ տաճար մը կանգնուած էր : Բազմութիւնը կը դիմէր Բագարան՝ ոչ միայն աստուածներու տեղափոխութեան՝ այլ նաև Երուանդակերտի ամբողջ գեղեցիկութիւնը, արձանները, կոթողները, գեղաշուք շիրիմներն Արտաշատ կրելու համար : Ժողովուրդն իր վեհապետին նոր օտտանը զարդարելու համար թունդ ելած, ճանապարհ ընկած էր : Արտաշատ բարձրադիր բլրան վրայ՝ ամբացած էր ներքին և

ներու նեղ անցքերէն կը սողոսկի. մթութիւնը կը սաստկանայ. զինուորն առաջ կ'երթայ: Ժայռեր, ապառաժներ իրենց խաւարամած խոռոչներով անոր կը նային, ան կը շարունակէ իր քայլերն. ահա հեռուէն օրուան լոյսն անտառին մէջ կը մխրձէ իր ճառագայթները. և անտառը զեռ աւելի վայրայ կերպարանք մ'առած է, թանձրամորթ թռչուններն իրենց հաստ կտուցներն իրար զարնելով, կ'ուզեն սաստել, կը սպառնան. զինուորը առաջ կ'երթայ, ահա իրար մէջ մտած անտառախիտ բլուրներ. ան կ'անցնի տերեւներու չոր կրճախներն սանակիս ընելով, կ'անցնի նեղ օձապաղտ կիրճէն, կը զիտէ զիմացի պարսպաձեւ ընդարձակ քարաժայռը, ուշադիր կ'ըլլայ շողացող կէտին, այն աստղ չէ, անտառէն դուրս դեռ օրուան մեծ աստղն է որ կը տիրապետէ. կը մօտենայ այդ կէտին, որոշ պատկեր մը կը ստուերնործի զինուորին բիբերէն ներս, ան հոգիներու ուրուականներու աշխարհը չէ, շողացող կէտը կը ճառագայթէ և կ'որոշէ ան Արշամի սողաւարտը: Հոն են իր փնտածները. անոնք սաղնապած կը խօսին. և զինուորը հետաքրքրութեամբ մտիկ կ'ընէ.

Արշամն է խօսողը:

— Ի՞նչպէս...

— Ես զիտեմ Արշամ. դու անհոգ եղիւ: Այս գիշեր Անահիտ մտքիս մէջ պիտի թափէ իր շնորհքը. Ոսկեծղին ցոյց պիտի տայ վրէժխնդրութեան ծուղակը: Անհանգուրժելի որդեսպանութիւնս որ կեանքիս ամենէն անմիտ եղեանագործութիւնը կը մընայ, պիտի արտասուեմ նաև յաղթանակի օրերուս մէջ. սակայն զիացիր Արշամ, որ ես չեմ մնար մտազրութենէս. Տուրի արեան վրէժը միացուցած եմ վերջին սեւ պատահարին հետ. երեք աւրին վրէժ կը գոռան. սուրս մինչև որ Տուրիս գանկը ջախջախող քուրմին երակները չպատատէ, մինչև որ անոր արեան մէջ չկարմրի զգետաս, ի գուր մի ջանար որ ես Արմաւիր գառնամ:

Արշամ իր ընկերներէն հեռանալէն վերջը, երկար ատեն

Տուրիկներ կը համուր վրէժխնդրութենէ ետ կենայ. ան հակառակ չէր Տուրիկինի խիզախութեան, բայց բնաւ չէր ուզեր որ այդ աւրինարբու գործը կատարէ Տիրուհի մը, որ ամբողջ նախարարութեան մը պեսն էր և կը ներկայացրնէր արքունական զշտոյ մը: Ճարտար խօսքերով կը ջանար ետ կեցընել այդ գործէն. բայց Տուրիկին իր որոշութեան մէջ վճռական էր. բտաւ.

— Արշամ ի դուր մի աշխատիր. ամէն խոչընդոտ պիտի ապալեմ, և նպատակիս պիտի հասնիմ: Քեզ կ'ըսեմ. ժամանակը հասեր է, դու հեռացիր գնա, առ ընկերներդ և վազը Բագարան գանուէ. լսեցի որ վազը առաւօտ սաճարէն պիտի փոխադրուին կուրբերը և Անահայ արձանը. զիացիր որ ես հոն եմ, դուք ալ ներկայ եղէք և այն զիւցազնական ժամուն, երբ վրիպի սուրս ու նպատակիս չհասնիմ, սոսիին մարմինը կը հրամայեմ որ ողջ սղջ այրէք իմին մարմնոյս վրայ... պարտութեանս ատեն ես ինքս կուրծքէս դուրս պիտի հանեմ իմ սիրտս, ապրելու անարժան եմ եթէ չլսեմ սոսիս արիւնը:

— Տիրուհի. անձնասպան...

— Արշամ. վճիռներուս հարցում չկայ. հեռացիր և կատարէ ինչպէս որ պատուիրեցի:

Արշամ հանեց սաղաւարար, ձոնցաւ Տուրիկինն ու հեռացաւ: Իսկ հետաքրքիր զինուորը յուսախար՝ առանց շատ բան մը լսելու զիմեց իր ընկերներուն. Տուրիկինն ալ մտաւ բարանձաւ. տղան զիրկն առաւ և ուրիշ խօսուչէ մը դուրս ելաւ: Օրը խաւարելու մօտ էր. պէտք էր որ ան այդ խաւար անտառէն շտապէր շուտով դուրս ելլէր: Արշամ որ պատեքազմներու շնորհիւ Երուանդաշատի ամէն ծածուկ ճանապարհներուն ճանօթ էր, կանխաւ Տուրիկինին սորվեցուցած էր անտառին զաղանի ճանապարհները: Տուրիկին անտառին զեռ աւելի խորերը մտաւ, և տակաւին գառնակեր գաղաններն իրենց ոտնալը չհնչեցուցած, ան կրցաւ ա-

զատիլ այն ահարկու տեղէն. ազքատ զեղջուկ կնկան մը տարազով էր, իր Տիրուհի բլլայն անկարելի էր որ իմացուէր, և արդէն զեռ իր սրագայթներուն Երուանդաշատի բնակիչներն անձանօթ էին, և ուր որ ինքը կը գիւմէր, բոլորովին անապատ էր: Արեղակնային պայծառ վերջալսյսին կը յաջորդէր մեղամաղձիկ լուսնազարդ զիշերը. խաւարն իրեն խիզախութեան ասպարէզն էր: Ան կարեց զաշտերը, և սկսաւ բարձրանալ բլուրն ի վեր. մօտ էր գերեզմանի մը, ուր նորաթաղ մեռելի մը շիրմին վրայ կ'ողբերգէին կին մը և երկու զեռատի աղջիկներ. այս տեսարանը Տուրկինի երակներուն մէջ սոսկում մը հստեցուց. ասոր չէր ուզեր պատահիլ. տխրութիւնը տըխրութիւն կը բերէր, ինքը արիութեան պէտք սէներ, ան կասկածներու աշխարհը թեւապարեց, առաջ գնաց մոտամուր: Գերեզմանին տխրանալով մեղամաղձիկ ձայնն իր ետեւէն կը հասնի, ողբերգը զինքը հայածոյ ուրուականի մը պէս կը հետապնդէր, ուսեցան աշուրներուն կողերը, արիւնը կուտեցաւ զլուխը, սիրտը կը արօփէր, այլ ետ քայլերը չկրցաւ շարունակել. կանգ առաւ գերեզմանին սրբազան աղբիւրին քով և սկսաւ լսել: Հեկեկանքը կ'ուզէր զսպել, սակայն անհնարին էր. կը լսուէր անոր սրտածննդի շեշտը, և մանուկը որ մինչև նոյն ատեն անպորբագին կը ննջէր, մօրը հառաչակով օղբին վրայ՝ սկսաւ ճուալ: Տուրկինի տագնապն ահաւար էր. վախնալով որ կը մասնուի, փութաց երեսին շուր զարկաւ, սրկեց շրթունքները, զոցեց ալուն բերանը և շարունակեց ճամբան. խոյս տուաւ գէպ ի վեր. բլրան մը գագաթը հասնելուն, առջեւ կը բացուի անմշակ գաշտերու լայնատարած հորիզոն մը. Երուանդաշատէն բաւական հեռացած էր, այդ կանաչութեան ահագաւան մէջ կը տեսնէ շղթայաձեւ շարժուն երկայն ստուեր մը և կը լսէ գանգակներու ներգաշնակ մեղմ ձայնը, կարաւան մ'էր որ կ'անցնէր կ'երթար գէպ ի Արմարի հիւսիսային կողմերը. հասաւ անոր. կայտառ ասոյդ կին մ'էր որ միայնակ կ'առաջնորդէր այդ

արջաուներու և աւանակներու խումբը: Տուրկին ճանչցաւ այդ զեղջուկ կինը. բայց ինքն իր անձը չձանօթացուց. անոր ներկայացաւ իբրև Բագարանի մուրացիաններէն մէկը. զեղջուկը զթալով, զայն զրասաներէն մէկուն վրայ նստեցուց: Տուրկին այս զեղեցիկ պատահարով երջանիկ էր. միայն կը վախէր որ իր ձայնը մասնէ զինքը, վասն զի Արմարի շուրջը չկար ազքատ ընտանիք մը, որ խօսած չըլլար Տուրկինի հետ. ան զոռոզ չէր, բեհեզապատ արքունիքէն խրճիթներու մէջ մանկը վեհանձնութիւն կը համարէր, և ահով ամենուն սիրելի եղած էր: Գեղջուկը կը պատմէր իր նոյն օրուան պատմութիւնը, հրապուրուած կը խօսէր Արտաշէսի ամբօխին վրայ, և թէ ինչ կերպով և ինչ հանգէտով պիտի փոխադրուին Բագարանի աստուածներն և Երուանդակերտի հարստութիւնները: Տուրկինի հետաքրքրութիւնը շարժեցաւ. Արմարի զգեակի մասին տեղեկութիւններ հարցուց. ուզեց իմանալ թէ արդեօք ան ծանօթ էր իր փախտեան: Գեղջուկը իմացուց որ զիտէր Տուրկինի փախըստեան լուրը. բայց նպատակը իրմէ ծածկուած էր: Տուրկին զեռուելի ուրախացաւ, վերջապէս ապահովցաւ, որ իր յանգուզն օրու շողութիւնը Արմարի պարիսպներէն ներս բանտուած է:

Հրապուրիչ էր այդ ուղեւորութիւնը, անապատի խաղաղութեան մէջ ան կը մտածէր երկրորդ օրուան բաշագործութիւնը. լուսնի պայծառ ու մաքուր շողին մէջ կը տեսնէր Անահայ ծիծաղկոտ երեսը, ան կը խրախուսէր զինքը, անկէ ներշնչուած՝ մտքին մէջ կը կարգադրէր արիւնարբու հերոսական գործի ծրագիրը: Կարաւանը մօտեցած էր բարձրաբերձ սոսկալի ապտոտ լեռներու: Տուրկին զրասաւն վար իջաւ. իմացուց զեղջուկին, որ պէտք է զբերուեր իրեն մանրմական ընկերութեան. իմացուց որ ինքը հոն մօտ քարանձաւի մը մէջ կ'անցընէր զիշերները:

Կարաւանը զիլ գանգակներու նուազօղ արձագանդին մէջ շարունակեց ընթացքը: Տուրկին մինակ էր:

Այլ էս զիշեր էր :

Տուրկին անապատական լուսնան մէջ, հեռուէն կը լսէր լուսնի երեսն ի վեր ունացող գազաններու մանչիւնը. սեւ վիթխարի քաւրածայտի վհերուն մտանալով, պահ մը կը մտածէր վհհերոտ. հեռուն լերկ, ժայռուա բլրան գազաթը՝ կը տեսներ իր Արմուրի զղեւ կը. ան ալ չէր ծիծաղեր, ան ալ իրեն հետ մեղամազնու կերպարանը մ'առած էր. վայրագ միջավայրը և միայնութիւնը խանգարած էին իր երեակայութիւնը. ոգիներու, գուշակներու հարցուկներու պէտքը զգաց. չորս կողմը նետեց իր աչուրներն և ուշադրութիւնը. մարդու ձայն, մարդու ստուեր չկայ. անպակասը վհի մը շրթունքին վրայ տարածուեցաւ ան ու գոռայ.

— Ստուեր, Ստուեր Տուրի, յայտնուէ...

Վհին խոտչներուն մէջ անոր զարհուրելի ճիշը կը տարածուի շատաշատ արձագանգով : Ոգի ստուեր չի կայ. Տուրկին ի զուր աչուրները վհին աղճամուղջին մէջ կը յոգնեցընէ : Կը լսեն գազաններն և կը տարածուի Տուրկինի ահագնապարզ ազազակը.

— Տուր, Ոգի Տուրի, Ստուեր տարիելի, ել վհերէն, Ստուեր երեցիւր...

Եւ զիլ ու սուր ձայն մը երկարատեւ հնչեց անգունդին խորէն. պատասխան մ'էր : Տուր մահասարսուտ զոգզանքով կ'երերայ. մանչող պատասխանը կը շարունակուի. Տուրկին շուրած կը սպասէ ստուերի յայտնութեան, փայլատակող զեզին նուազ լոյս մը անգունդներուն մէջ բացխփիկ կը բարձրանայ. բնա-

կան տարտարոս մը կը պատկերի սոսկալիօրէն. և Տուրի ստուերը դեռ չկայ. Տուրկին անհամբեր՝ դարձեալ կը մննչէ.

— Ե՛լ, երեցիւր Ոգի սիրական, Ստուեր...

Բարկածայթ գոռում գոչում մը վարէն որսուալով, կը նշմարուի շահը ձեռքը բռնած ստուեր մը. ան կը գոռայ :

Վհերուս մէջ մարի ձայնդ, ո՞վ ես :

Եւ Տուրկին կ'ազազակէ.

— Ստուեր Տուրի, Տարիելիկ իմ Սիրական :

Պատասխան կ'առնէ.

— Վհերուս գաներն բացուին քեզի ս'լ Տիրուհի, թափէ արցունքդ կը հալին Տուրի շղթաները, հառաչէ Տիրուհի, հառաչներէդ պետի փախչին Տուրի կալանաւոր ոգիները :

Վհուկ մ'էր, չորցած պառաւ մը, որ այդ խօսքերով ելաւ և կաւ Տուրկինի բով :

Տուրկին ցնցուեցաւ անոր ճիւղային կերպարանքէն. վհուկը բռնեց Տուրկինի ձեռքէն, տարաւ իր քարանձաւին բերանը. հոն սպասեցուց, և ինքը մտաւ բնակարանը. հաստ օձ մը փաթթեց ձախ ձեռքին, և հողէ սկաւառակաձե պտուկին մէջ գորտ մը զրած, զուրս բերաւ. վառեց կրակը, որուն վրայ թափելով կնորուկ, իւղ և աղ, կայծակնացայտ պայթուցիկ բոց մը սկսաւ արծարծիլ : Վըհուկը լսած էր Տուր նախարարի զեպքը, Արիկինիկ մէկ քանի անգամ գաղանի դիմած էր այդ գուշակին, պատմած էր մօրը զիւցազնական մտադրութիւնը : Տուրկին մտանուած էր սոսկալի տեսարաններու. արհամարհեց երկիւզը. նստաւ ժայռի մը վրայ և սկսաւ հարցընել.

— Վհուկ դու զիս կը ճանչնաս :

— Այո՛ Արմուրի Տիրուհի : Տուրի ստուերն ինձի յայտնած է քու իղձդ :

— Այ սիրելի վհուկ, ուրեմն քեզի ծանօթ է իմ ձեռնարկս :

Գիացիք սրբազան պառաւ, որ եթէ քու զիտութեամբդ ինձի օգնութեան հասնիս. ահա Արմաւրի նուիրական անտառը վկայ, քեզ կը խոստանամ ինչ նուէր որ կ'ուզես, կը կատարեմ ինչ որ կը փափաքիս :

— Տիրուհի. ես փափաք չունիմ, և չեմ զգար ս և է նուէրի պէտքը : Ողինքու ստուերները զիս երջանիութեան մէջ կը պահեն. և այս ժամուս, երբ կարող եմ քեզ օգնել, այդ իսկ ինձի զերազանցօրէն հաճոյք մ'է. ես կը հրճուիմ արհեստիս յաղթանակովը : Յայտնէ իղձդ. հաւատա որ փափաքիդ կը հասնիս : Տիրուհի գիացիք որ ես ստուերներու հսկողն եմ. ողինքը իմին հրամանովս միայն կրնան իրենց խաւարէն դուրս դալ. իմին հրամանովս միայն կրնան խօսիլ մարմնով և ոսկրով թանձրացած էակներու հետ :

— Սիրելի ես վհուկ, վե՛հ՝ քու աստուածային արհեստիդ մէջ, խրոխտ՝ տարտարոսական բնակարանիդ մէջ, երջանիկ՝ ապերջանիկ կենցաղովդ. նախանձելի կին, քանի որ քեզի ծանօթ է իմ ձեռնարկս. ըսէ, պիտի յաջողի՞մ, սուրս պիտի տապալէ՞ Տուրիս սոսի քուրմը :

Եւ այս հարցումին վրայ վհուկը անմտունչ մէկ քանի անգամ քարանձաւ մտաւ ու ելաւ, կրակին նայեցաւ, մրմնջեց, փափսաց զուշակի ազօթքներ. յետոյ պտուկը դրաւ կրակին վրայ, և թուին փաթթած օձը մօտեցուց բուին, և ըսաւ. Գիացիք Տիրուհի, Ողինքու յայտնութիւնն այս է, եթէ պտուկի գորարը քու ձախ կողմից ցատկէ, և բուն անտարբեր մնայ օձին գիւծող աշուրներէն, յաջող է ձեռնարկիդ :

Տուրիկին աստուածներուն յայտնութեան՝ բորբոքուած սրամաշուքով սպասեց : Օձը կը Ֆշար, կը զայրանար՝ անսնելով բուի քարացած արհամարհական զիրքը, կը սուլէր, կ'ոլորուէր կը ձգուէր. բուն դարձեալ անվեհեր անսասանելի կը մնար : Իսկ Տուրիկինի սիր-

« ... անդին պտուկին մեջէն գորտն արդէն յաջող ստտում մ'ընելով... » Էջ 77:

տը կը տրոփէր, ան օգնութեան կը կանչէր բազդի աստուածը, մտայոյզ կը տագնապէր, թէ ինչ պիտի ըլլայ եթէ ձախտող յայտնութիւն մը պատահի: Սակայն բազդի աստուածը, կը գլխաւոր խիզախ Տուրկինին: Բուն ոչ միայն չի մագնիսանար, այլ և երկար ատեն արհամարհական դիրք մը բռնելէն վերջը, կատաղաբար մէկ քանի անգամ կը յարձակի օձին վրայ, իր կտցով կը խոցէ անոր գլուխը, և վերջնական ուժով յարձակում մ'ալ գործելով, դուրս կը հանէ զեռունին աչքը. և այս պայքարին ատեն, անդին պտուկի մէջէն գորտն արդէն յաջող ստտում մ'ընելով ցատքած ընկած էր Տուրկինի շաջակողմը: Գուշակութիւնը յաջող էր: Վհուկը Տուրկինի հետ յաղթական ուրախութիւն մը կը փայլեցընէ: Որոշ էր և յայտնի Տուրի սոսիւնն զիտապատս փլչիլն. կը մնար զիտանալ, թէ ո՞վ էր Տուրի սպանիչը: Տուրկին գիտէր որ հին քուրմերէն մէկն էր իր էրկան սպանիչը, բայց տակաւին իրեն անձանօթ էր այդ քուրմը: Հարցուկը իր քովն էր, ամէն գուշակութեան աղբիւրը հոն էր, պատրաստ իր արհեստով երջանիկ հաճոյք մը զգալու: Տուրկին գարձեալ աղերսարկու կերպարանքով զիմեց գուշակին և հարցուց.

— Կին, Գուշակ աստուածային, յայտնէ. ծանօթացուր ինծի այն քուրմը, որ սպաննեց Տուրը: Սկսէ քու աղօթքներդ, իջեցուր Ապոզոնի գուլթը, բաց գաղտնիքի վարպոյրը. ահա իմ վերջին խնդրանքս, յայտնէ, ծանօթացուր սոսի քուրմը, որպէս զի սուրս չի վրիպի, չի թափէ ուրիշ անմեղ արիւն մը:

— Տիրուհի. Ապոզոն արդէն գլխացր է. Տուրի ստուերը ինծի հետ ամէն անգամ երեւնալուն, յայտնի իմացուցած է զինքը սպաննող քուրմը:

— Փութա, յայտնէ, վհուկ...

— Կը յայտնեմ: Սուրբ միտ Բագարանի զաղիր գանձապետին կուրծքը: Հարուածդ ուղիղ է, մի' երկմտիր:

— Գանձապետ... Այն է սրբիմ իմին գարշելի ըմբիշս:

Փանք քու արհեստիդ վհնակ: Եթէ կ'արհամարհես զգեակիս շոյլ գանձարանը, բայց ես քեզ պարտական եմ... զիացիր: Իզձգ ինձի հրաման է, փափաքդ Անահտական պատգամ: Ո՛ղջ լեր Ապողոնի աղախին, աստուածային կին: Ո՛ղջ լեր ստուերներու խնամակալ. զրկէ Տուրի ուրուականը և պատմէ զիւցազնական ձեռնարկս...

Հեռացաւ Տուրկին. գուշակին կախարգանքն անսահման երջանկութեան փոխած էին իր տարուբերեալ մտատանջութիւնները: Վըհուկը իր վիհը կը մտնէր և լուսինն ալ Արմաւրի բլրան ետին: Գիշերը կը կարճնար. Տուրկին նոյն կողմերը չէր կրնար արնաբնալ. ուրախ գուշակութիւնները զինքը կազդուրած էին, ան կը վազէր հեւ ի հեւ:

Դեռ գիշեր էր ամէն կողմ, լուսթիւն և անապատ:

ԲԱՍԳԱՐԱՆ հրապուրիչ է. մենք հսն կը սպասենք Տուրկինի գալստեան: Տաճարի որմերն և ճակատը թանձր իւղային բոցերու լուսով լուսավառ. Բագարան շրացուցիչ վիհութիւն մը կը ներշնչէ խաւար երկնքի անասող վարագոյրին տակ: Սրբազան անտառը իրական երիտեան դաշտ մըն է զարձած, եղեւիններու, սոճիներու կնդրկային բուրուփներուն հետ, կը խառնուի զոհարեութեան քաղցրահոտ խունկերու՝ ծուխը: Տերեւներու, ճիւղերու և ցօղուններու անշարժ սեւ ստուերներուն մէջ, մանկահասակ քրմանոյշներու ստուերները կը թռչտին վրաններէ վրան և կը ծառայեն հսն սրբազան գաշտին մէջ օթեւանած արքունական ու նախարարական ընտանիքներուն: Արտաշէս անտառին կեդրոնն՝ արքայական շիրմին քով՝ կը հանգչի սսկեծոպ սպիտակ մետաքսէ վրանին տակ. ու ամենէն քաղցրանուագ բըրմանոյշներ կաթողին, մեղմօրօր կը նուագեն անոր շուրջը: Քըրմական խումբն արթուն է, սպասաւորները կուռքերուն առջև խնկանոցներու կրակը բոցալառելով, աստուածներուն անուշահոտ կնդրուկներ կը ծխեն: Մոզպաշակ քրմապեան տարածուած է Բագարանի Տիրուհի Անահայ սսկեկուտ արձանին սաքը, և իր ետին շար ի շար բարձրաստիճան բուրմերը գեանամած, մրմալով կ'աղօթին: Մեհենականներուն նոյն օրուան աղօթքները պաղատազին էին և սրտաշարժ: Կը խնդրէին զթառատ Անահիւէն, որ Բագարանը մերկացնելուն համար Որմիզ չշանթահարէ զիրենք: Զահարաններու թիւր բազմացեր էր. փողովուրզն անդադար երինջներ կը բերէր, և զոհարարները գանոնք տաճարին մէջ կը մարթէին և արիւնը բաժկամաններով կը խմցընէին ջերմեանոց ամբռ-

խին. զոհերը զոհարարներու կրակին վրայ կ'այրէին և միտը հան-
 դիտականներու կը բաժնէին: Եռուզեռ մոլեռանդ սուրբ վայնասու-
 նը կը թնդացընէր տաճարը: Խորանը զրուած էին մեհենական-
 ները, իսկ գաւիթը ժողովուրդն սր ալէձեւ, տարութերեալ կը ծը-
 փար: Տաճարի ամբողջ պատերը նկարուած և զարդարուած էին Ե-
 րուանդայ քաջագործութեանց սրմանկարներով. Արտաշատի ամ-
 բոխը կատաղաբար կը ջնջէր և կ'արէր զանոնք. մոլեռանդ հայրե-
 նասիրութեամբ բռնկած՝ չէր ուզեր սր Հայաստանի անհարազատ
 թագաւորէն յիշատակ մը մնար: Մեհենանի ներքին տեսարանը
 քսաձեռնի էր, թէև ժողովրդեան համար՝ ան հաճոյատեսիլ... Բնաւ
 պատուհան շունէր, միայն մեծ գուռ մը կար, ուսից կ'արտաքսուէր
 ամբոխին գարշահատ ապականած շունչը, զոհերու ճարպալից հոտն
 և թանձրացած իւզերու, ռեախներու ու խունիերու բուրումը: Իսկ
 գուրսը խուժանին հանդիսական տեսարանը զրաւիչ էր. մենամար-
 տութիւններ, պարեր, բամբուհարութիւններ, կրօնական և սիրային
 երգեր՝ ամբողջ զիշերը ժողովուրդն արթուն պահած էին: Ամենքը
 պատրաստուած էին մեծ խանդավառութեամբ կուռքերը փոխազրելու:

Յայտած էր արշալոյսի անարատ շողը. անտառախիտ շրջ-
 թայածեւ բլուրներուն ետեւ, արեւուն ծածկուած ճառագայթները ծի-
 բանեղոյն, ծովագոյն կարմիր դեղին, միապապազ գուարթ ներկե-
 րով պատեր էին հորիզոնը: Վրաններն ամփոփուեցան. մեհենական
 փողերը սկսան հնչել. զինուորական երաժիշտ խումբը բանակները
 չուելու կը հրաւիրէ: Մոլեռանդ ժողովուրդը քուրմերու խումբին հետ
 մտաւ սրբազան անտառը, և ամբողջ նուիրական ծառերուն կրակ
 տուաւ: Հրդեհը մը ահոնիլ և բոցաճաճանչ՝ տարածուեցաւ. սեւ, խիտ
 ծուխը պատեց Բագարանի տաճարը և առաւօտեան քամին, բլուր-
 ներն ի վեր կը հալածէր այդ շնչարգել ծուխը. ամառնային խա-
 շած օդը միանալով հրդեհին գոխային ջերմութեան հետ, կը
 տանջէր թռքերը. սակայն ժողովրդեան համար ամենէն անտանելին

«... գիւցազնօրէն սուրը կը մխէ գանձապետ քուրմին փորը»։ Էջ 81։

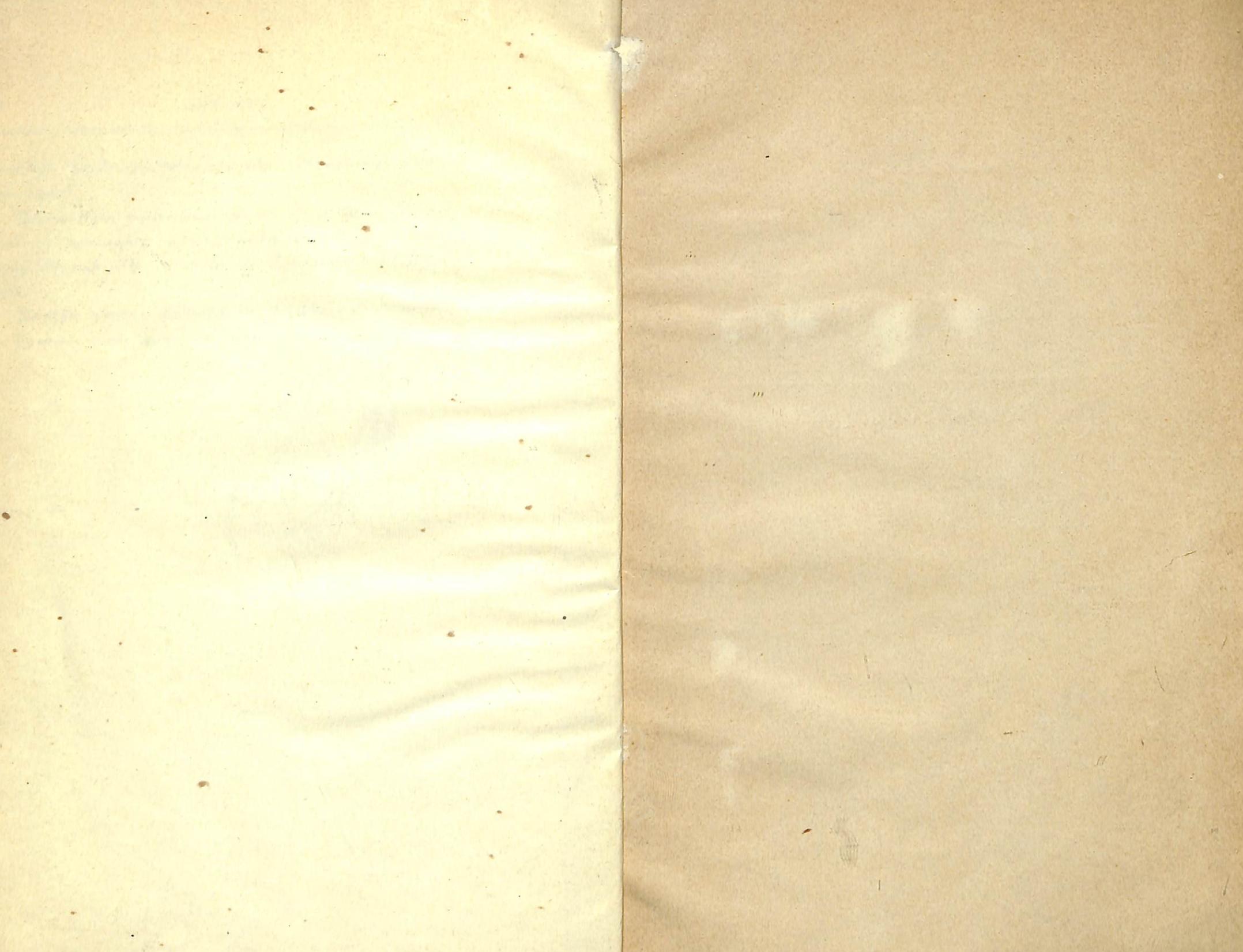
տանելի էր. ան Գիցանոյշ Մօր Անահայ համար՝ պատրաստ էր յօժարակամ կրել ու տանջուիլ։ Այլ սոսկալի տեսարանին, խուժանն իր ահաբեկի գոռում գոչումով ահաւոր կերպարանք մը կու տար։ Ամբոսն սրբան ալ վայրագ, սակայն աստուածներու պատուհասէն կը սոսկային, կուտքերը փոխադրելով՝ կը կասկածէին որ յանցաւոր ըլլան, անոր համար առհասարակ ամենն ալ, տաճարակալ քուրմերու բաշխած քառութեան ջրով կը լուային երեսնին։ Զինուորական զունգերը տաճարի ճանապարհին երկու կողմը շարուած էին, զիցանոյշներու նուագածու խումբը հերարձակ և փողերնին երկինք անկած Մոզգաշտէի կառքին առջեւէն սկսան տաճարի աստիճաններէն վար իջնել։ Երուանդակերտի զանձերը և արհեստական գեղեցիկ գործերը զրուած էին սայլերու վրայ և յաղթահասակ եզներ կը քաշէին զանոնք։ Զինուորական երաժշտական խումբը փողերնին հնչեղուն, երեցաւ Արտաշէսի պատգարակը, որ ժողովրդեան մագլթաններու գոռ աղաղակին մէջ կը շարժէր վսեմաբայլ։ Ամէն արքունականք փոքր կուտք մը զրկած, տաճարէն դուրս կ'ելլէին։ Անահայ արձանը մինչև տաճարին դուրս՝ ոսկեպատ սայլով մը կը բերեն և ահա այն ատեն սրտամոխի շերմեանդութիւնն ողբերգու տեսարաններ կը պատկերէր. խուժանին և քրմական խումբի ամենէն մելեանդ հաւատացեալները կը նետուին սայլին անիւներուն տակ, ուր շարաշար տանջանքով կը մեռնին, զոհ ըլլալով Անահայ Մօր։ Տաճարի յատակը կը ծածկուի զիակներու և մարդկանց զոհերու աբիւնով։ Երիցագոյն քուրմերն իրենց քրմանոյշներով Անահայ արձանին առջեւէն յառաջ կու գան։ խուժանն երբ կը տեսնէ նախարարներու ուսը բարձուած զիցանոյշ Մօր արձանն, իղձերու և փառաբանութեանց մեծապարգ վայնասունով կը բարեւէ նոյն Ռակեճի մայրը։ Իսկ Արմաւրի մայրը Տուրկին, ճիշդ մի և նոյն ատեն իր փառահեղ նախնիքը կը գործէ. ան զիցանոյշներու խմբէն դուրս գալով, զիցազնօրէն սուրը կը մխէ գանձապետ քուրմին փորը։

Խուժանին ջերմեանդական ազգակը յանկարծական զարմանքի փոխուեցաւ :

Տարածուեցաւ սպանութեա նշուրն . ոչ ոք չպաւ Տուրկինին , վասն զի Գանձապետն ամենուն ատելի էր և Տուրկին ծանօթ և սիրելի Տիրուհի մ'էր , և սիրելի թէ Արտաշէսին և թէ Մոզպաշտէին :

Տուրկին դարձաւ Արմաիր իր վրէժնորութեան աւարով...
Եւ Արտաշէս մտաւ Արտաշատ Երուանդակերտի աւարներով :

ՀԱՅԿԱԳԵՂՈՒԹՅԱՆ

Գինն է 2, 50 ֆրանկ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0339576

28744